

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ
СТАРШОКЛАСНИКАМИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0530-з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Бессонова Ольга Олександрівна
Керівник: д.психол.н., професор кафедри
психології Шевченко Н.Ф.
Рецензент: к.псих.н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2021 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Бессоновій Ользі Олександрівні

Тема роботи Особливості прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності

керівник роботи Шевченко Н.Ф. д.психол.н., професор кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1137-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз дослідження проблеми прийняття рішень в умовах невизначеності та ситуаціях ризику; здійснити теоретичний аналіз особистісних особливостей регуляції прийняття рішень в ранній юності; емпірично дослідити особливості прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності; визначити психологічні чинники прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.

5. Перелік графічного матеріалу: 7 таблиць, 4 рисунка

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 1	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 2	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 3	Шевченко Н.Ф., професор		
Висновки	Шевченко Н.Ф., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2021 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2021 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2021 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень 2021 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
7	Передзахист	листопад 2021 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2020 р.	Виконано

Студент _____ О.О. Бессонова

Керівник роботи _____ Н.Ф. Шевченко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 103 сторінка, 4 рисунка, 7 таблиць, 113 джерел.

Об'єкт дослідження – прийняття рішень старшокласниками.

Предмет дослідження – особливості прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні особливостей прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.

В основу дослідження було покладено припущення про те, що існують особливості прийняття рішень в умовах невизначеності, характерні для старшого шкільного віку; прийняття рішень старшокласниками визначається комплексом психологічних чинників.

Методи дослідження: теоретичні (теоретичний і порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури); емпіричні (спостереження; бесіда; тестування)

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

- виявлено та досліджено специфіку прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності;

- розширено, уточнено та доповнено вивчення наступних особистісних утворень: саморегуляція, здатність до прийняття рішень, схильність до ризику, імпульсивність, раціональність;

- набуло подальшого розвитку вивчення феномену прийняття рішень, а також уявлення про закономірності та особливості розвитку особистості раннього юнацького віку.

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ, УМОВИ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ, СТАРШІЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК, СТАРШОКЛАСНИКИ, КОМПЛЕКС ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ	10
1.1. Вивчення проблеми прийняття рішень у вітчизняній і зарубіжній психології	10
1.2. Процесуальний аналіз прийняття рішень	18
1.3. Особливості прийняття рішень в умовах невизначеності та ситуаціях ризику	31
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	45
2.1. Особистісні особливості регуляції прийняття рішень	45
2.2. Процес прийняття рішень в ранній юності	50
2.3. Розвиток вміння приймати рішення в старшокласників.....	59
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ СТАРШОКЛАСНИКАМИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	71
3.1. Організація та методичне забезпечення дослідження	71
3.2. Особливості прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.....	77
3.2.1. Суб'єктивні уявлення про невизначеність в ранньому юнацькому віці.....	77
3.2.2. Особистісні чинники прийняття рішень.....	80
3.2.3. Оцінка емоційного фактора прийняття рішень.....	86
3.2.4. Орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень.....	88
3.3. Узагальнені результати вивчення прийняття рішень старшокласниками.....	91
ВИСНОВКИ.....	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	100

ВСТУП

Актуальність дослідження. Умови сучасного життя, які стрімко змінюються, все частіше призводять до того, що людина змушена переглядати власні настанови, вносити корективи в свою поведінку, пристосовуючись до нових умов існування і здійснюючи всілякі вибори: як прості повсякденні, так і значущі життєві вибори, що визначають її подальший життєвий шлях. Актуальність дослідження обумовлена потребою суспільства у вихованні психологічно зрілих молодих людей, які приймають усвідомлені і узгоджені рішення, за які вони готові нести особистісну відповідальність. Від того, яке рішення буде прийнято юнаками і дівчатами, буде залежати їх подальший життєвий шлях і процеси розвитку суспільства.

В ситуації закінчення загальноосвітньої школи старшокласники вступають в період невизначеності, коли належить здійснювати реальні життєві вибори (власного життєвого шляху, професії тощо). Тому існує необхідність розвитку в старшокласників вміння приймати рішення, пошук ресурсів надання психологічної допомоги молодим людям у процесі прийняття ними рішень.

Прийняття рішень у психології розглядається як центральний етап переробки інформації на всіх рівнях психічної регуляції у системі цілеспрямованої діяльності людини й найбільш узагальнено визначається як формування дій та операцій, що знижують вихідну невизначеність проблемної ситуації (Л.В. Помиткіна). Існують різні концептуальні підходи до вивчення процесу прийняття рішення, розроблені такими науковцями, як К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, Г.О. Горбань, М.М. Бахтін, Д.О. Леонт'єв, В.О. Моляко, В.В. Рибалка, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, В.М. Чернобровкін та ін.

Процес прийняття рішення вивчається у психології особистості в контексті різних видів діяльності людини (пізнавальної, управлінської, педагогічної), що дозволяє розглядати його як універсальну форму

організації людської активності у будь-якій сфері життя. Психологічні механізми прийняття рішень привертали і привертають до себе увагу багатьох дослідників, однак у контексті особистісного розвитку вони вивчені недостатньо. Прийняти рішення – означає обрати певну мету й спосіб дії, надати їм перевагу перед іншими (Ф.Є. Василюк, У. Джеймс, Е. Фромм).

В аспекті вікового розвитку науковцями досліджено специфіку прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях ризику (А.В. Румянцева), психологічні чинники життєвого вибору в ситуації прийняття рішення про переїзд в інше місто (І.Р. Муртазіна), вплив саморозуміння на прийняття рішень юнаками і дівчатами (Н.Г. Брюхова), когнітивні стратегії прийняття рішення школярами і їх взаємозв'язок з успішністю навчання (ОМ. Климова), особливості прийняття рішення у школярів середніх і старших класів з різною успішністю навчання (О.М. Мазур). Водночас, проблема прийняття рішень в ситуації невизначеності в період ранньої юності розроблена недостатньо.

Отже, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення зумовили вибір теми дослідження: *«Особливості прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності»*.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні особливостей прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.

Об'єкт дослідження – прийняття рішень старшокласниками.

Предмет дослідження – особливості прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.

В основу дослідження було покладено припущення про те, що існують особливості прийняття рішень в умовах невизначеності, характерні для старшого шкільного віку; прийняття рішень старшокласниками визначається комплексом психологічних чинників.

Для досягнення поставленої мети та згідно з висунутим припущенням було визначено наступні завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз дослідження проблеми прийняття рішень в умовах невизначеності та ситуаціях ризику.
2. Здійснити теоретичний аналіз особистісних особливостей регуляції прийняття рішень в ранній юності.
3. Емпірично дослідити особливості прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.
4. Визначити психологічні чинники прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.

Методи дослідження. *Теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми; систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; *емпіричні*: тестування за наступними методиками: «Методика вільних описів» (авт. А.В. Карпов); «Особистісні чинники прийняття рішень» (ЛФР- 25) (авт. Т.В. Корнілова); Опитувальник «I7 – Імпульсивність» (авт. Г. Айзенк, С. Айзенк; адапт. Т.В. Корнілової, О.А. Долинкової); «Емоційний фактор прийняття рішень» (авт. А.В. Румянцева); «Орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень» (авт. А.В. Румянцева); *математико-статистичні методи* обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20 (описова статистика, t-критерій Стьюдента, множинний регресійний (кореляційно-регресивний) аналіз), контент-аналіз.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі КЗ «Тимошівська ЗОШ I-III ступенів» села Тимошівка Михайлівського району Запорізької області. Дослідницьку вибірку склали 28 учнів 10-11 класів (12 юнаків, 16 дівчат). Експериментальне дослідження особливостей прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності проводилося в 2021 році.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- виявлено та досліджено специфіку прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності;

- розширено, уточнено та доповнено вивчення наступних особистісних утворень: саморегуляція, здатність до прийняття рішень, схильність до ризику, імпульсивність, раціональність;

- набуло подальшого розвитку вивчення феномену прийняття рішень, а також уявлення про закономірності та особливості розвитку особистості раннього юнацького віку.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 103 сторінок. Робота проілюстрована 7 таблицями, 4 рисунками. Бібліографічний список складається з 113 найменувань, 17 з яких іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ

1.1. Вивчення проблеми прийняття рішень у вітчизняній і зарубіжній психології

Проблема вибору є однією з найбільш актуальних і значущих проблем і вивчається в психологічній науці з позицій різних напрямків.

Глибинною основою психологічних уявлень про прийняття рішень виступають філософські ідеї з проблеми свободи волі (В. Франкл [89]; М.О. Бердяєв; Г.В. Соріна [87] та ін.). Ці ідеї включають в себе розуміння свободи як незалежності, «свободи від» (Демокрит); пізнаної необхідності (Б. Спіноза); особистого вибору (Орігена, А. Аврелій, Ф. Аквінський); невід'ємною характеристикою людини (філософія життя і екзистенціальна філософія Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр).

У сучасній філософії свобода розуміється як фундаментальна категорія людського буття, пов'язана з незалежністю людини і можливістю вибору [3]. Наявність у людини можливості вибору передбачає відповідальність за нього.

Філософські ідеї про свободу вибору стали основою психологічних уявлень про прийняття рішень людиною. Аналіз психологічної літератури дозволяє виділити два основні напрямки з проблеми вивчення прийняття рішень. В рамках першого прийняття рішення розглядається як когнітивний процес, а в рамках другого – як регулятивний процес.

З позиції розгляду прийняття рішення як когнітивного процесу говорять про інтелектуальні рішення, під якими розуміють внутрішню розумову діяльність суб'єкта, спрямовану на вирішення певної проблеми. Рішення завдання розглядається як функція логічного мислення [14, 20, 49].

Ухвалення рішення визначається як процес, який починається з виникнення проблемної ситуації і закінчується вибором найкращого рішення з безлічі альтернативних варіантів [43, 44, 108].

Інтелектуально опосередковані рішення та інтелектуальні стратегії активно вивчалися в працях О.К. Тихомирова [88] і його послідовників [33, 36, 39].

В дослідженнях Л.О. [72] прийняття рішення розглядається в контексті одного з видів пізнавальної діяльності людини, а саме – діяльності прогнозування. Прогнозування трактується як механізм пошуку рішення, представлений, перш за все, на етапі оцінки наслідків прийнятих рішень.

Інтелектуальні рішення також вивчаються багатьма зарубіжними дослідниками в межах когнітивної психології. У когнітивних моделях процес підготовки вибору і є саме прийняття рішення. Поняття «прийняття рішення» фактично використовується як заміщення терміну «мислення» і вивчається як мислення в умовах вирішення проблем [2]. Слід зауважити, що в англійській літературі для позначення процесу прийняття рішення використовується термін «problem solving», а в роботах німецьких авторів – «Problemlösen» [20, 100, 112]. У сучасній когнітивній психології прийняття рішення розглядається в рамках метакогнітивізму, де акцентується роль метапроцесів в регуляції цілеспрямованої активності [30, 112].

Другий напрямок трактує прийняття рішення як регулятивний процес, в контексті вольової регуляції поведінки. В цьому напрямку прийняття рішення розглядається, як реалізований вибір, в який включені також виконання, контроль і аналіз.

Свідомий вибір в цьому випадку розглядається як етап вольового акту, пов'язаний з вибором мети і способу дії [76]. Вольове рішення виявляється в ситуаціях конфлікту протилежних тенденцій і супроводжується яскраво вираженим почуттям зусилля [14].

Вольові рішення пов'язані з мотиваційної саморегуляцією. На думку Л.С. Виготського, розвинена воля є внутрішньою свободою, яку відчуває

людина, приймаючи те чи інше рішення. В контексті уявлень науковця прийняття рішення необхідно розглядати як продукт складного історичного і онтогенетичного розвитку, соціально обумовлений довільний акт, пов'язаний з оволодінням власною поведінкою.

Значний внесок у дослідження проблеми прийняття рішень зробив Г.С. Костюк. Науковцем всебічно досліджено природу вольового акту особистості та виділено певні етапи, стадії та фази його перебігу. Більш детально ми розглянемо ці фази у наступному підрозділі роботи.

Згідно з Д.М. Узнадзе, прийняття рішення з психологічної точки зору включає не тільки підготовчий період і період прийняття рішення, а й період виконання рішення. В працях дослідника розрізняються прийняття рішень на рівні імпульсивної і вольової поведінки. Початку вольової поведінки передують рішення, яке готується обмірковуванням.

В якості регулятивного процесу прийняття рішення розглядається також А.В. Карповим [70]. На його думку прийняття рішення – процес регуляції діяльності. В працях Т.В. Корнілової [34] прийняття рішення постає як компонент саморегуляції.

У західній психології найбільш близьким до такого розуміння прийняття рішення є уявлення про «decision making» в англійській літературі і «Entscheidung» в німецьких роботах. У них розглядається вибір суб'єкта при заданій системі альтернатив в умовах невизначеності критеріїв або відсутності правильного рішення [99, 102, 105, 106, 107, 110]. Автори, які дотримуються такого трактування, велику увагу приділяють особистісним особливостям суб'єкта (часовій перспективі, настанови щодо ризику, ролі соціального оточення).

Розглянемо теоретичні концепції проблеми прийняття рішень у зарубіжній психології. Значну увагу процесу прийняття рішення як моделі вибору приділяв В. Джеймс. Науковець вважав, що вибір детермінується розумом, волею, випадковим імпульсом та страхом, виділяючи п'ять видів рішень:

1. Розумне рішення. Людина розглядає аргументи за і проти певного способу дії і вибирає одну альтернативу. Шанси раціонально виважуються, і рішення приймається з повним відчуттям того, що людина вільна.

2. Вольове рішення. Людина зосереджується на напруженому відчутті «внутрішнього зусилля». Це «повільний, глибокий рух волі». Такий варіант рішення є досить рідкісним, оскільки більшість людських виборів здійснюється без зусиль.

3. Дрейфуюче рішення. У цьому випадку немає вирішальних аргументів на користь певного вибору. Кожен аргумент здається непоганим, і людина відчуває втому або розчарування від свого рішення. Здається, що рішення, яке вона прийняла, дає змогу дрейфувати у напрямку, довільно визначеному із зовні.

4. Імпульсивне рішення. Людина відчуває, що нездатна прийняти рішення, і вибір стає випадковим. Але відповідь приходить зсередини, а не ззовні, як це було в попередньому випадку. Людина сприймає себе як таку, що діє автоматично і часто імпульсивно.

5. Рішення, зумовлене зміною кута зору. Таке рішення часто виникає раптово і є наслідком якогось важливого зовнішнього досвіду чи внутрішнього стану (наприклад, суму або страху). Воно призводить до суттєвої зміни того, до чого людина тягнеться, чого прагне [96].

Вагомий внесок у розкриття проблеми прийняття рішень здійснив Д. Келлі, засновник психології особистісних конструктів, який розробив цикли досвіду людини, зокрема Р-У-К-цикл прийняття рішення, що передбачає розгляд варіантів, упереджену оцінку та контроль (С-Р-С decision-making cycle) [90, с.349-350]. На першому етапі людина висуває різні інтерпретації проблемної ситуації, намагаючись визначити найбільш конструктивні життєві вибори. Надалі вона упереджено віддає перевагу одному специфічному конструктивному виміру, як найбільш корисному для використання у цій ситуації.

Обраний з усіх альтернатив смисловий вимір піддається більш детальному розгляду. Не обравши хоча б один вимір, хоча б на деякий час, здійснити дію неможливо, оскільки людина буде безкінечно розглядати альтернативи. У цій точці життя постає перед людиною у формі вибору між полюсами одного виміру. Таким чином, людина здійснює індивідуальний контроль своєї системи, роблячи вибір і виконуючи певні дії. Тим самим вона бере участь у подіях, які відбуваються навколо неї.

Значним недоліком, що призводить до прийняття помилкового рішення, науковець вважав імпульсивність. Д. Келлі зазначав, що характерною ознакою імпульсивності є невиправдане скорочення періоду розгляду варіантів, що як правило передує прийняттю рішень. Тобто, за певних обставин людина намагається знайти миттєве рішення проблеми. Ми можемо очікувати, що така поведінка буде мати місце, коли вона відчуває тривогу, провину чи загрозу.

Найбільш продуктивним вчений вважав прийняття рішень на основі креативності. На його думку, цикл креативності починається з появи невизначеної (вільної) конструкції і закінчується отриманням строго упорядкованої і підтвердженої конструкції. Розгляд процесу прийняття рішення у теорії Д. Келлі як поступового зменшення невизначеності ситуації та збільшення ступеня свободи через цикли імпульсивності та креативності дає підстави вважати, що прийняття рішення доцільно розглядати не тільки як механічну оцінку вагомості різних альтернатив, але й як креативний процес подолання їх обмеженості.

В екзистенційній психології переважно висвітлювалася проблема прийняття стратегічних життєвих рішень. Так, у своїх працях Р. Мей підкреслював унікальність особистості, вільний вибір (у тому числі щодо прийняття рішень) [90, с. 703-704]. Основними ключовими поняттями цієї теорії є воля, свобода та інтенціональність особистості, які забезпечують три форми «буття-в-світі»: взаємини зі світом зовнішніх об'єктів чи речей, взаємини з іншими людьми, взаємини з власною особистістю.

У відповідності до поглядів науковця, саме воля породжує свідоме рішення діяти, здатність організувати своє «Я» таким чином, щоб був рух у певному напрямку чи до визначеної мети. Воля потребує самосвідомості, передбачає деяку можливість чи вибір, дає бажанню напрямок і відчуття зрілості.

Свободу Р. Мей визначав як стан особистості, готової до змін, здатність знати про своє призначення. Свобода народжується із усвідомлення неминучості своєї долі, і за поглядами Р. Мея, передбачає уміння завжди пам'ятати про декілька різних можливостей, навіть якщо в цей момент не зовсім зрозуміло, як саме слід діяти [90, с.704].

Р. Мей визначав інтенціональність як фундаментальну структуру, у якій людина осмислює свій минулий досвід, яка надає її переживанням смисл і дозволяє приймати рішення відносно майбутнього. При цьому інтенціональність передбачає активну дію, а не лише пасивне бажання. Отже, наявність волі, свободи та інтенціональності є необхідними особистісними детермінантами у процесі прийняття рішень.

На теперішній момент багато дослідників [70] сходяться на думці про те, що процес прийняття рішення може бути адекватно розкритий лише в «регулятивній парадигмі». Когнітивний критерій розглядається як один з моментів, включених до більш загального регулятивного.

Під прийняттям рішення ми розуміємо регулятивний процес, який починається з виникнення проблемної ситуації і передбачає особистісний інтелектуальний вибір найкращого рішення, з безлічі альтернативних варіантів і його реалізацію. За своєю суттю прийняття рішення є засобом вирішення проблем.

Аналіз поняття прийняття рішення вимагає зіставлення з більш широким загальнопсихологічним контекстом: поняттями діяльності, суб'єктності особистості та її саморегуляції.

В межах діяльнісного підходу виділялися мотиви, цілі, засоби прийняття рішення, вивчався процес прийняття рішення, його морфологія та

структура. Ухвалення рішення розглядається як один з процесів психологічної складової будь-якої діяльності [47].

У руслі вивчення активності особистості, її суб'єктності було розроблено низку положень, які принципово важливі для розуміння прийняття рішень [11, 76, 85]. Механізм прийняття рішень виступає як кульмінаційний, мобілізаційний механізм, як вибір головного напрямку активності.

В рамках уявлень про суб'єктність особистості активність розглядається як самостійне прийняття людиною низки взаємопов'язаних рішень, здійснення послідовності узгоджених між собою виборів, як подолання суб'єктивної інформаційної невизначеності при побудові та управлінні своєю активністю, починаючи з прийняття мети і закінчуючи оцінкою досягнутих результатів [64].

Слід зауважити, що в теоретичному плані активність особистості може бути визначена самим різним чином, а в експериментальному дослідженні вона зазвичай вивчається через аналіз способів прийняття рішення [4].

Одна з важливих характеристик суб'єкта – відповідальність особистості. Вивченню відповідальності особистості присвячені роботи Л.І. Дементій [18], К.К. Муздибаєва [58], О.П. Патинок [62], В.П. Прядеїна [69] та ін., в яких відповідальність постає як досягнення суб'єктом результату власними силами на основі самостійного прийняття рішень і передбачає свободу вибору, усвідомлення можливих наслідків, усвідомлення суб'єктом себе причиною подій свого життя.

Під саморегуляцією розуміється системно-організований процес внутрішньої психічної активності людини з ініціації, побудови, підтримки і управління різними видами і формами довільної активності, що безпосередньо реалізує досягнення прийнятих людиною цілей. Ухвалення рішення розглядається як механізм регуляції в контексті життєдіяльності особистості, як етап саморегуляції, перехід від плану до дії [11, 47, 56, 76].

Необхідність вибору, прийняття рішення, виникає в ситуаціях, які кваліфікуються як неузгодженість між бажаним і дійсним, тобто в проблемних ситуаціях. Проблема ситуація характеризується невизначеністю, новизною, і грає роль спонукання і активатора або активної сили, що вимушує, умовою психологічного розвитку особистості [52, 72]. Усвідомлення ситуації як проблемної спонукає людину до пошуку рішення, є джерелом дій.

В сучасних концепціях саморегуляції багато уваги приділяється ролі особистості в процесах довільної саморегуляції. Так, за В.А. Іванніковим [22], довільне керування можливо на основі таких спонукальних чинників, як процеси мотивації та усвідомлення в регуляції вибору.

При вивченні регуляції прийняття рішення А.В. Карпов [25-27] виділяє жорсткі структури регуляції, задані діяльністю, а Т.В. Корнілова [35] розглядає особистісно-мотиваційну регуляцію прийняття рішень в процесі підготовки і реалізації вибору через новоутворення – динамічні регулятивні системи, що парціально діють на різних етапах прийняття рішення.

Отже, співвідношення поняття «прийняття рішення» з загальнопсихологічним контекстом, показує, що прийняття рішення є механізмом саморегуляції і самовизначення особистості. При вивченні процесу прийняття рішень важливо враховувати активність особистості, її мотивацію, особистісні властивості, творчі здібності особистості, її уяву, що виводить цей процес за межі жорстких ментальних конструкцій, надає йому особистісної своєрідності та неповторності.

На сучасному етапі домінуючою методологічною настановою є прагнення до комплексного, системного вивчення процесів прийняття рішень. Так, А.В. Карпов [26] досліджує прийняття рішення в цілісних метаконтекстах (в системі професійної діяльності, в системі психічних процесів, соціальних відносин) і спирається на принципи системності, активності і екологічної валідності. Т.В. Корнілова [36] говорить про

множинність механізмів прийняття рішення і про функціонально-рівневу регуляцію прийняття інтелектуальних рішень.

Отже, аналіз психологічної літератури показав, що прийняття рішення – це регулятивний процес, який починається з виникнення проблемної ситуації і передбачає особистісний інтелектуальний вибір найкращого рішення з безлічі альтернативних варіантів і його реалізацію.

1.2. Процесуальний аналіз прийняття рішень

Процесуальний аналіз включає два основних аспекти: макропроцесуальний і мікропроцесуальний. Макропроцесуальний аспект пов'язаний з закономірностями функціональної взаємодії процесів прийняття рішення з усіма іншими процесами і компонентами психіки та діяльності, поведінки і особистісної організації суб'єкта; мікропроцесуальний – з функціональними закономірностями організації самого процесу підготовки і прийняття рішень, його динаміки.

Провідними фахівцями [43, 44, 67, 70] в галузі дослідження прийняття рішень констатується, що на теперішній момент в науці домінує «дискурсивно-стадіальний підхід» до розуміння процесуальної організації вибору. Цей підхід передбачає існування основних етапів процесу прийняття рішень і їх організацію в деяку закономірну послідовність.

Процес прийняття рішень завжди включає такі атрибути, як проблема, цілі, альтернативи і вибір [27]. Велика кількість існуючих підходів до виділення етапів процесу прийняття рішень, ймовірно, може пояснюватися різним ступенем деталізації або згортання (укрупнення) операцій, які становлять суть процесу. Різними авторами виділяється від 3 до 15 етапів прийняття рішень. Часто, в тому випадку, коли виділяється невелика кількість етапів, вони потім дробляться автором при описі змісту кожного етапу на стадії або конкретизуються при описі операцій і процедур, які

здійснює суб'єкт на певному етапі. Коли виділяється велика кількість етапів, автори прагнуть об'єднувати їх в блоки.

Інша відмінність пов'язана з різницею визначень поняття прийняття рішень. Залежно від розуміння автором сутності поняття по-різному вирішується питання про включення в процес стадії, пов'язаної з виконанням рішення. Деякі класифікації включають в себе цей етап, а інші – ні.

Значний внесок у дослідження проблеми прийняття рішень зробив Г.С. Костюк [67]. Вчений глибоко дослідив природу вольового акту особистості та виділив певні етапи, стадії та фази його перебігу. Перша початкова фаза вольового акту полягає в попередній постановці мети, а необхідною передумовою – прагнення, що, в залежності від характеру його усвідомлення, виражається в формі потягу, бажання і хотіння. Слід зазначити, що у випадках, коли у людини виникає одночасно декілька бажань, відбувається вибір і прийняття певного рішення, що є змістом другої фази вольового акту. Обмірковування накресленої мети супроводжується напруженою роботою мислення і є вольовим прийняттям рішення. Обговорення і боротьба мотивів закінчується прийняттям рішення, що означає остаточну постановку свідомої мети. Але й після цього не завжди відбувається перехід до дій, тому що рішення можуть стосуватися не близької, а віддаленої у часі мети. Такі рішення, які мають на увазі цілу програму дій протягом певного часу, називають намірами.

Наступна фаза вольового акту відбувається при переході до виконання і супроводжується справжньою боротьбою з реальними зовнішніми і внутрішніми перешкодами, які стоять на шляху до досягнення поставленої мети. Тому виконання рішень і намірів слід розглядати як найістотнішу фазу вольового акту. Наведені фази дозволяють розглядати процес прийняття рішень у часовому вимірі як послідовність внутрішніх операцій.

Вагомий внесок в удосконалення теорії прийняття рішень і з'ясування провідних чинників, що зумовлюють процес постановки особистісних цілей належить О.К. Тихомирову [88]. Дослідник прийшов до висновку про

визначальну роль особистості, яка приймає рішення. Це зумовило потребу врахування таких особистісних характеристик як рівень домагань, особисті судження, інтуїція, мотивація тощо. Розглядаючи психологічну структуру діяльності при прийнятті рішень, вчений виділяв дві відмінні стадії: стадію знаходження принципу чи основної ідеї рішення (функціональне рішення) і стадію перевірки чи реалізації знайденого рішення (остаточне рішення).

На думку О.К. Тихомирова, прийняття рішень потребує вироблення певних стратегій, зокрема, стратегії смислового пошуку зв'язків; потім здійснення цілеспрямованої обробки інформації. Сутність однієї такої стратегії полягає в центруванні (виділенні частини інформації), в повній чи частковій інтерпретації, яка відбувається, наприклад, на графічному чи вербальному рівні, другої стратегії – в повторному виділенні (у вже виділеній частині) інформації, яка має безпосереднє відношення до певного завдання. Тобто, суб'єкт кожного разу приймає рішення про використання тієї чи іншої стратегії; пошук являє собою розгалужену систему інтелектуальних рішень [88].

Отже, у представленому підході прийняття рішень розглядається, передусім, як інтелектуальна діяльність людини, що відбувається через обробку та інтерпретацію варіантів вирішення проблеми, формування конкретної послідовності дій. Водночас, оскільки особистісна активність не вичерпується дією інтелектуальних процесів, процес прийняття рішень особистістю слід розглядати і з урахуванням її ціннісних орієнтацій, особистих суджень, інтуїції та мотивації.

Досліджуючи природу та стадії прийняття рішень, слід навести принципові наукові положення щодо прийняття творчих рішень, які були розроблені В.О. Моляко. Науковець глибоко дослідив психологію творчості людини, зокрема описав структуру та стратегію процесу розв'язання творчих задач [55]. Розглядаючи процес рішення конструкторського завдання як модель творчої діяльності, дослідник виділив три основні цикли: розуміння умови завдання (оцінка умови); формування проекту майбутнього замислу;

попереднє рішення (прогнозування успішного чи неуспішного закінчення розробки проекту).

В.О. Моляко наголошував, що кожний із цих циклів закінчується прийняттям відповідного рішення, а саме: розуміння закінчується прийняттям рішення про початок пошуку чи про відмову від рішення (тут відбувається оцінка завдання і своїх можливостей); формування проекту майбутнього замислу – прийняттям рішення про адекватність проекту конструкції вимогам даного завдання; попереднє – прийняттям рішення про ескізу побудову проекту (або іншим прийняттям рішень). Попереднє рішення може співпадати з формуванням проекту, може виникати раніше, а може проявлятися лише після достатньо тривалого пошуку у вигляді ескізного уявлення конструкції. Стратегія рішення, таким чином, буде відповідно представлена цими трьома циклами.

Таким чином, можна зробити висновок, що процес розв'язання творчих задач супроводжує усе свідоме життя людини і тому може розглядатися з позиції прийняття життєво значущих рішень особистістю. У цьому контексті М.К. Тутушкіна, описуючи роль творчості в прийнятті рішень та розвитку індивідуальності, значне місце у творчому пошуку відводить умінню вирішувати проблеми.

Отже процес прийняття рішень пов'язується вченими не тільки з окремими інтелектуальними процесами людини, але й з творчими здібностями особистості, її творчим мисленням, уявою що виводить цей процес за межі жорстких ментальних конструкцій, надає йому особистісної своєрідності та неповторності.

Для визначення психологічного змісту та стадій прийняття рішення доцільно розглянути його у контексті загальної структури дії. На думку Г.О. Бала прийняття рішення – це компонент (етап) у розв'язанні певної задачі, у здійсненні певної дії. Прийняття рішення як детермінанта дії має спонукальну функцію, яка знаходить відображення як в ініціації дії, так і в підтримці її перебігу аж до досягнення потрібного результату.

Усвідомлювані цілі, які мають спонукальну функцію, описуються як наміри. Отже це перша особливість дії у прийнятті рішення, що стосується її детермінації.

Друга особливість стосується способу дії, тобто процедури її здійснення. Спосіб дії (Г.О. Балл) може відбуватися за наступними послідовними операціями: «запуск», «орієнтування» (пізнавальна та спонукальна фази), «завершення» та «реалізація» [5]. «Запуск» – це подія, яка слугує причиною початку дії. У випадку прийняття стратегічних життєвих рішень це може детермінуватися усвідомленням людиною потреби у визначенні життєвої позиції, професійному самовизначенні чи виборі шлюбного партнера.

«Пізнавальна фаза орієнтування» – це процедура, основна функція якої полягає в формуванні сигналу неузгодженості, тобто моделі, яка несе інформацію про відмінності між актуальним і потрібним станом ситуації, або про відсутність таких відмінностей.

«Спонукальна фаза орієнтування» – операція або процедура, основна функція якої полягає у налаштуванні діючої системи на здійснення тих чи інших послідовних наступних операцій. У випадку реалізації тієї чи іншої можливості, тобто якщо вибір суб'єктом здійснено і він його задовольняє, то прийняття рішення відбувається і спонукальна фаза завершується переходом до фази «закінчення». В іншому випадку – спонукальна фаза може забезпечити також формування планової моделі для «реалізації» рішення, тобто такої моделі операції чи процедури виконання, яка первинна по відношенню до неї і приймає участь у її детермінації.

«Реалізація» – це операція чи процедура, яка забезпечує чи повинна забезпечувати перехід ситуації із актуального стану в потрібний (бажаний).

Нарешті, процедура «закінчення» – це операція, яка забезпечує формування сигналу про закінчення дії.

Аналіз літератури свідчить, що структура прийняття рішення включає в себе ціль, результат і способи його досягнення, правила вибору і критерії

оцінки. Структура прийняття рішення може видозмінюватися в залежності від рівня психічного відображення. Частіше за все, прийняття рішення є частиною мисленнєвого процесу в рішенні будь-яких задач, або може бути і самостійною мисленнєвою діяльністю, наприклад, прийняття управлінського рішення.

Узагальнюючи різні підходи, можна констатувати, що в наукових джерелах прийняття рішення розглядається як акт вибору з певної кількості альтернатив однієї за окремим критерієм; психічне явище отримання відповіді на питання; результат процесу мислення; як етап або фаза вольового акту, пов'язаний із вибором цілі і способу дії; процес відокремлення одного бажання від інших; як акт волі, спрямований на створення у невизначеній ситуації низки послідовних дій для досягнення мети. Важливо, що всі наведені позиції презентують прийняття рішення в контексті часової перспективи, визначаючи тривалість цього процесу, його розподіл на певні етапи. При цьому кількість етапів та критерії розподілу також не є однаковими. Зокрема, І. Джаніс і Л. Манн пов'язують прийняття рішення з оцінкою ризику та обов'язком і визначають наступні п'ять етапів [19]:

1. Оцінка проблеми. – Чи велика втрата, якщо взагалі нічого не зроблю?
2. Огляд варіантів. – Чи дозволить обраний варіант дії сам по собі вирішити проблему? Чи достатньо я розглянув варіантів?
3. Оцінка варіантів. – Який варіант найкращий? З якими вимогами він пов'язаний?
4. Повідомлення оточуючим про обрану дію. Прийняття обов'язку. – Чи потрібно повідомляти іншим?
5. Прийняття рішення, не зважаючи на ризик. – Чи великим є ризик, якщо я нічого не зміню?

Цей перелік етапів-питань вказує на соціально опосередкований контекст прийняття рішень, що передбачає їх виконання під тиском

прийнятих обов'язків і в присутності інших людей. Однак не про кожне рішення людина прагне повідомити іншим; деякі рішення людина може тримати в таємниці навіть від близьких людей, доки не реалізує їх на практиці. Наприклад, рішення щодо визначення власної життєвої позиції може триматися людиною в таємниці, поки вона з часом не впевниться в його остаточності чи доцільності [111].

Відносно управлінських рішень – їх соціальна опосередкованість, дійсно, видається доцільною, оскільки під час прийняття рішення, пошуку необхідної й корисної інформації, зваження й оцінки результату і величини втрат, людина має враховувати не тільки його ризик і користь, але й те, як інші люди оцінюють і саме рішення, і того, хто його приймає.

Емоційний стан суб'єкта у процесі аналізу ситуації і прийняття рішення І. Джаніс та Л. Манн характеризують, переважно, як негативний, в якому можуть домінувати сумніви щодо можливості знайти найкращий засіб уникнути небезпеки, або прояви надмірної тривоги. Ефективне прийняття рішення здійснюється у стані уважності, зібраності у небезпечній і складній ситуації.

Таким чином, на думку авторів [19], умовами прийняття оптимального рішення є:

- повнота списку варіантів і їх всебічний аналіз;
- точна і детальна оцінка кожного з них;
- увага до будь-яких, у тому числі й негативних висловлювань оточуючих людей з приводу кожного можливого варіанту.

Слід відзначити, що ці етапи не мають чіткого взаємозв'язку зі спрямованістю і видом певних рішень, а носять узагальнений характер.

Поняття «прийняття рішення» використовується й в технічних галузях, в управлінській і побутовій діяльності з урахуванням специфіки цих сфер. Зокрема, термін «прийняття рішення» в технологічній літературі та документах має досить певний смисл і просторово-часове визначення: прийняття рішення про виліт, на злітно-посадочній смузі під час розбігу –

про зліт, на кінцевій ділянці глісади – про посадку, під час поганої погоди в аеропорту призначення – про зміну маршруту тощо. Прийняття рішення означає оцінку ситуації і вибір одного з можливих варіантів дії [19, с.100].

В менеджменті прийняття управлінського рішення розглядається як вибір керівником оптимального, адекватного конкретній ситуації, способу розв'язання управлінської проблеми з кількох можливих варіантів, з його аргументацією як для себе, так і для оточуючих.

Прийняття раціональних рішень у процесі управлінської діяльності стало предметом вивчення у працях В.А. Розанової [74], на думку якої це рішення проходить наступні етапи:

- а) діагноз проблеми;
- б) висування обмежень і критеріїв для прийняття рішень;
- в) з'ясування альтернатив;
- г) кінцевий вибір альтернатив.

Діагноз проблеми розглядається вченою як багатоетапна процедура з прийняттям проміжних рішень на основі необхідної інформації. Обмеженнями у цьому випадку є обставини, які заважають прийняттю рішень (наприклад, неадекватність засобів, нестача кадрів, потреба у новій технології, існуючі закони тощо). Щоб дуже велика кількість альтернатив не викликала плутанину, керівник, як правило, розглядає лише частину можливих альтернатив рішення. Для визначення ймовірнісних наслідків тієї чи іншої альтернативи доцільно використовувати розроблені для цього критерії.

Таким чином слід зважати на важливість прийняття особистістю проміжного рішення, яке може не співпадати з остаточним, однак є необхідною умовою його прийняття на кінцевому етапі.

Вітчизняна дослідниця Г. О. Горбань [15] наголошує, що на кожному етапі процес прийняття управлінського рішення регулюється системою групової діяльності. Тобто, процес прийняття рішень є окремим соціально-психологічним феноменом, який репрезентує механізми регуляції групових

процесів, що існують в організації. Прийняття управлінського рішення означає готовність людини діяти певним чином й спонукати до певних дій інших осіб за умов прийняття на себе відповідальності за можливі наслідки своїх дій чи дій тих, хто виконуватиме рішення. Особа, що приймає рішення, таким чином, створює умови, за якими інші знімають із себе відповідальність за їх наслідки.

Важливим аспектом аналізу процесу прийняття рішення, на думку Г.О. Горбань, є вивчення системи регуляції взаємозв'язку особистості й організаційної системи, розподілу відповідальності в цій системі. У груповій взаємодії процес прийняття рішення можна диференціювати на два рівня дій, які його супроводжують: 1) готовність певної особистості щодо прийняття відповідальності (готовність емоційно-вольової психічної регуляції власних дій; наявність програми дій з вирішення проблеми; статусна позиція у групі; усвідомлення соціальних групових процесів і традицій); 2) готовність членів групи прийняти до виконання задані програми (визнання повноважень особи, що приймає рішення; зняття із себе відповідальності за наслідки виконаних дій, прийнятих у групі соціокультурних стандартів) [15].

В.І. Голіков у контексті теорії управлінських рішень виокремлював такі етапи:

- з'ясування ситуації;
- визначення мети, попередження змісту рішення з тією ясністю, наскільки достатньо для визначення природи задачі, її виду та сутності;
- пошук рішень, які вже є, чи аналогів рішень подібних задач;
- розробка чи оптимізація знайдених рішень за більш досконалою методикою чи процедурою;
- затвердження покращеного рішення.

Провідні науковці з означеної проблеми (О.К. Тихомиров [88], М.К. Тутушкіна [68]) наводять узагальнену характеристику процесу прийняття управлінського рішення:

- виявлення та усвідомлення керівником суті проблеми;

- всебічний розгляд і аналіз можливих альтернатив, способів її розв'язання;

- вибір найдоцільнішого за певної ситуації способу розв'язання проблеми з його конкретною аргументацією.

Важливою характеристикою третього етапу науковці вважають уміння керівника всебічно проаналізувати чинники, які визначають зміст конкретної управлінської ситуації й на основі цього здійснити адекватний вибір.

На думку А.В. Карпова, в процесі розробки та прийняття управлінського рішення діяльність керівника охоплює такі етапи [25, 27]:

1. З'ясування, усвідомлення, формулювання проблеми. Вичерпність, достовірність, належна структурованість інформації є важливою передумовою прийняття ефективного управлінського рішення.

2. Вибір лінії поведінки, формулювання обмежень та критеріїв для прийняття рішення.

3. Всебічний розгляд альтернатив. Передусім необхідно визначити цінність кожної альтернативи та найадекватніші критерії їх оцінки.

4. Прийняття рішення і вибір варіанта, адекватного цілям діяльності організації.

В залежності від особистісних і соціальних чинників прийняття рішення і вибір класифікуються як: впевнений вибір (не ускладнюється невизначеністю, дефіцитом інформації, цілком залежить від особистості, яка приймає рішення); невпевнений вибір (залежить як від рішення, так і від чинників, про які відомо лише частково); визначена ситуація вибору (заздалегідь підготовлений перелік альтернативних дій і можливих результатів); невизначена ситуація вибору (відсутність переліку альтернативних дій і можливих їх наслідків); статистична ситуація вибору (в певних часових межах стан системи майже не змінюється); динамічна ситуація вибору (необхідна додаткова інформація про стан системи). У ситуаціях невпевненого, невизначеного вибору, а також у динамічній ситуації особливо важливу роль у прийнятті рішень відіграють досвід,

управлінські знання керівника, особливості самих ситуацій. У невизначеній і динамічній ситуаціях вибору неабияке значення має і схильність керівника до ризику.

Тільки після остаточного вибору відбувається кінцеве прийняття рішення та організація його виконання. Основним критерієм ефективності в такому разі є два параметри: якість рішення та сприйняття (реакція) рішення його виконавцями. Якість рішення оцінюють за такими показниками: вибір найкращої альтернативи із тих, що пропонує конкретна управлінська ситуація; урахування інтелектуальних, індивідуальних, психологічних, професійних та інших можливостей виконавців. Виконання прийнятого рішення також не є остаточною фазою, а вимагає надалі аналізу, апробації робочого варіанту (робочої гіпотези) рішення. Отже, в залежності від психологічних умов і зовнішніх чинників процес прийняття рішення є пролонгованим у часі і може коригуватися з урахуванням оновленої інформації [карп].

Згідно Ю. Козелецькому [31], діяльність з прийняття рішення включає 4 етапи: створення суб'єктивної думки про завдання, оцінку наслідків альтернатив, прогнозування умов, що визначають наслідки, власне вибір. Перші три етапи названі науковцем передвирішенням.

За Г. Саймоном [79], процес прийняття рішення включає наступні етапи: пошук інформації, пошук і знаходження альтернатив, вибір кращої альтернативи.

З позиції Е. Наумана [60], принципово важливими етапами прийняття рішення є: підготовка рішення, яка включає формулювання проблеми, уточнення ситуації, формулювання можливих рішень, опис наслідків кожного із запропонованих рішень, оцінку наслідків; вибір рішення і його обґрунтування; витяг уроків з прийнятих рішень.

В.В. Ременніков включає до процесу прийняття рішення також його реалізацію, виділяючи 3 етапи прийняття рішення: ідентифікація проблеми, розробка і прийняття рішення, реалізація рішення. На думку науковця, в

процесі прийняття рішення відбувається аналіз ситуації, ідентифікація проблеми, визначення критеріїв вибору, розробка альтернатив, вибір найкращої альтернативи, узгодження рішення, управління реалізацією та контроль і оцінка результату.

С.І. Самигін та М.Т. Белов [6] ділять процес прийняття управлінського рішення на 5 стадій: вивчення проблеми (включає етапи постановки проблеми, делегування повноважень, збору інформації, побудова концептуальної моделі ситуації), вироблення ідей, оцінка ідей і альтернатив, планування нововведення, і виконання рішення, зворотний зв'язок і аналіз (включає кроки щодо практичної реалізації рішення, контролю і аналізу дій, результатів – їх поліпшення, корекції – в разі необхідності).

Аналіз етапів процесу прийняття управлінських рішень показує, що вони мають приблизно однакову структуру, яка в узагальненому вигляді зводиться до таких етапів як:

- обробка вихідної інформації та усвідомлення значущості цілей;
- з'ясування альтернативних варіантів;
- прийняття попереднього рішення;
- прийняття остаточного рішення.

У психологічних і педагогічних дослідженнях процес прийняття рішень також розглядається як послідовність певних операцій, які можуть бути алгоритмізовані. Так, В.А. Кушнір [88], здійснюючи моделювання процесу прийняття рішень у педагогічних дослідженнях за допомогою системного аналізу, виділяє такий алгоритм послідовності дій:

- 1) формування ієрархії цілей у процесі цілеутворення, на нижньому рівні якої будуть критерії;
- 2) визначення вагових коефіцієнтів критеріїв;
- 3) вибір відомих чи створення суб'єктивних шкал вимірювань;
- 4) вибір чи створення методик вимірювань;
- 5) вимірювання значень критеріїв;

6) вибір чи побудова психофізичної функції цінності і відображення шкал вимірювання;

7) вибір чи створення функції синтезу інтегральної оцінки;

8) обрахування інтегральних оцінок та ранжування багатокритеріальних альтернатив;

9) аналіз отриманих результатів та прийняття рішення про подальші дії.

Аналізуючи результати прийняття рішення, людина ними або задоволена або ні. В останньому випадку розпочинається діалоговий процес уточнення моделі. Діалоговий характер процесу означає, що кожен пункт алгоритму може повторюватися скільки завгодно разів; в будь-який момент процесу прийняття рішення можливий перехід з одного пункту алгоритму в інший; в будь-який момент можливе коригування процесу прийняття рішення. Процес буде закінчено лише тоді, коли черговий варіант моделі задовольнятиме особу, яка приймає рішення.

Певну специфіку процес прийняття рішень має у побутовій сфері людини. Досліджуючи прийняття рішень у побутовій діяльності особистості, В.В. Редько [73] довів, що цей процес носить також багатоступеневий характер, а його основні етапи можуть бути представлені як:

- виникнення бажання змін;
- обґрунтування необхідності змін;
- переформулювання бажання у форму наміру;
- узгодження наміру із членами родини;
- інформаційний пошук референтних носіїв (джерел) інформації та оцінка відповідності товарів (послуг) намірам;
- сімейне узгодження щодо витрат необхідних ресурсів (фінансових, часових та фізичних);
- встановлення суб'єктивних критеріїв відповідності конкретної марки товару (послуги) наміру через визначення її споживчих характеристик;
- остаточне прийняття рішення через встановлення об'єктивних параметрів здійснення наміру (час, місце, марка та інші ознаки предмету);

- безпосередній вибір товару у місці купівлі.

Таким чином, на кожному етапі на прийняття рішення впливає низка чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру, які визначають його процесуальні та змістовні параметри.

Отже, в психологічній літературі представлена велика кількість підходів до виділення етапів прийняття рішень, що відрізняються ступенем деталізації. Узагальнення їх смислових підстав дозволяє виділити два великі етапи процесу прийняття рішення: перший – виявлення та аналіз проблеми; другий – реалізація рішення. При виявленні проблеми суб'єкт здійснює пошук інформації, її аналіз, формулює альтернативи, аналізує їх наслідки і здійснює вибір. Реалізація рішення передбачає самоорганізацію і оцінку результату. З виділенням таких етапів ми будемо аналізувати процес прийняття рішень.

1.3. Особливості прийняття рішень в умовах невизначеності та ситуаціях ризику

Умови невизначеності в психологічному аспекті включаються в аналіз регуляції виборів і суджень людини. Спільність понять вибору і прийняття рішення задана їх ключовою характеристикою – вирішенням ситуації суб'єктивної невизначеності. Як не буває вибору без ситуації невизначеності (на будь-яких її рівнях – від конкретно-ситуаційного до екзистенціального), так і не буває простих або складних, чисто інтелектуальних або чисто смислових виборів [38, 39].

Проведений аналіз наукових досліджень із зазначеної проблеми вказує на різноманітність трактовок невизначеності. Так, Д.О. Леонт'єв [45] трактує невизначеність як ситуацію з невідомими змінними, або відносно невідомість того, що відбувається. Є.П. Крінчік ситуацію невизначеності розглядає як наявність неповної інформації відносно того, що відбувається тут і зараз в

умовах необхідності прийняття рішення. Невизначені ситуації передбачають невизначеність стимулу і необхідність його виокремлення з безлічі подібних. Є.А. Лустіна невизначеність розглядає як ситуацію, яка в суб'єктивному усвідомленні індивіда суворо не детермінована ні в засобах рішення, ні в шуканому результаті. Як ситуацію подвійності, суперечливості і незв'язності інформації, що надходить, невизначеність трактує Р. Халлман [91].

Інші дослідники невизначеність розглядають як ситуації смислового абсурду, що припускають залучення суб'єктів у діяльність, мета якої їм не відома (М.В. Зоткін), як ситуації принципової невідомості майбутнього (Г.М. Льдокова). А.Н. Подд'яков [63] вказує, що невизначеність інформативна, оскільки розширює багато потенційних можливостей, також вона є джерелом творчості, відкриттів і винаходів нового, невідомого і оригінального, а негативні емоційні стани в умовах невизначеності відображають принципову неможливість знаходження єдиного обґрунтованого, найбільш правильного зі всіх точок зору вибору: вибору єдиного універсального підходу, єдиної цілі, єдиної гіпотези, єдиного методу, єдиного критерію оцінки результату.

Серед українських дослідників вказаної проблеми слід насамперед указати роботи С.Д. Максименка [51], який невизначеність розглядає як стан (процес), що виникає в ситуації об'єднання мінливості ознак двох і більше психічних явищ; П.В. Лушина, який ситуації невизначеності розглядає як перехідні стани, що спонукають людину переживати позитивні емоції в нових неструктурованих, неоднозначних ситуаціях, сприймаючи їх не як загрозу, а як такі, що кидають виклик; А.І. Гусєв [16], який вбачає в ситуаціях невизначеності резерв різноманітних шляхів розвитку особистості та становлення нової ідентичності.

Російська дослідниця Т.В. Корнілова зазначає, що проблема невизначеності в психологічних дослідженнях висвітлюється достатньо регулярно і в різних контекстах, наділених дещо схожими, але такими, що не збігаються між собою, термінами, які пов'язані з неоднозначністю,

складністю, невизначеністю, непередбачуваністю тощо. Зокрема «uncertainty» (у перекладі – невизначеність, невпевненість, сумнівність, нерішучість, мінливість, нетвердість), «ambiguity» (у перекладі – неоднозначність, двозначність, неясність, амбівалентність), «indeterminacy» (невизначеність). Вчена зауважує, що ці поняття виражають різні аспекти невизначеності. Поняття «uncertainty» означає невизначеність в строгому сенсі слова. Наступне поняття – «ambiguity» – характеризує амбівалентність, двозначність, порушення стереотипів. За поняттями «intolerance to uncertainty» та «intolerance to ambiguity» стоять багато схожих проявів, однак між ними є і важливі відмінності. Так, у контексті пізнавальної активності особистості перше поняття розглядається як «толерантність до невпевненості при недостатній інформованості», а друге – як «толерантність до неясності, двозначності, багатозначності стимулів, складності їх інтерпретації» [36].

Інші основи для визначення відмінностей при розгляді цих понять, у клінічному аспекті, зазначають канадські психологи С. Грен'єр та А. Барретт [103], зокрема, вони вказують, що двозначність – це сприйняття того, що існує тепер, а невизначеність характеризує майбутнє.

Третє поняття – «indeterminacy» – дослівно означає невизначеність і пов'язано з дихотомією фактичності і можливості, з проблемою детермінізму. Це означає, що все в світі зумовлено, або зумовленість неповна [45]. Поведінка і психічні процеси людини не повністю підкорюються жорстким, причинно-наслідковим закономірностям. Різні можливості виникають при розриві детермінації, а поняття можливості тісно пов'язані з поняттям невизначеності, що означає наявність альтернативних можливостей. І навпаки, можливість може з'явитися тільки там, де існує неповна визначеність. Відмінність можливості і ймовірності полягає в наступному: можливість означає, коли щось в майбутньому реалізується через наші власні дії і іншим способом реалізуватися не може; ймовірність – коли щось трапляється або не трапляється незалежно від наших власних дій.

Таким чином, невизначеність, окрім неприємних емоцій, містить в собі важливий потенціал для людини, за умови адекватної позиції у ставленні до невизначеності і можливості відчутти притаманні їй позитивні можливості. Натомість більшість людей до невизначеності ставляться негативно. Так, О.Т. Соколова [86], здійснивши клінічний аналіз проблеми суб'єктивної невизначеності, описала п'ять типів її переживання, серед яких тільки один має позитивний характер:

- перший тип характеризується всепоглинаючим негативним афектом, зміст якого складає нестерпна тривога;

- другий тип характеризується негативними емоційними станами, але при цьому домінує легша феноменологія: двозначність, амбівалентність, багатозначність, непередбачуваність, суперечливість, заплутаність, складність;

- третій тип характеризується повною непереносимістю невизначеності як ситуації відсутності доступу до внутрішніх ресурсів «Я», і в результаті особистість виявляє крайню залежність від соціального оточення, конформізм, відмову від власної системи еталонів, підпорядкування авторитету, режиму, влади, нівелювання власного «Я»;

- четвертий тип характеризується маніакальною проекцією, «сп'янінням» і хаосом, відсутністю всіляких кордонів, будь-яких стримуючих нормативів і правил за нарцисично-перфекціоністським типом;

- п'ятий тип переживання суб'єктивної невизначеності відзначається позитивним емоційним тоном, цікавістю і пошуковою активністю, грою фантазії, породженням нових смислів, радістю, азартом, що приводить до творчого і осмисленого перетворення ситуації невизначеності.

О.Т. Соколова у своєму дослідженні зазначає, що «відома толерантність до невизначеності і переносимість амбівалентності можуть свідчити про досягнення індивідуальної зрілості, константності і цілісності Я, здатного справлятися з тривогами» [86, 47].

Також невизначеність і типи ставлення до неї були предметом наукового дослідження українського науковця П.В. Лушина [48]. Автор розглядає декілька типів ставлення до невизначеності, серед яких – інтолерантний і толерантний. На думку науковця, в практиці надання психологічної допомоги у своєму ставленні до невизначеності і хаосу клієнти розподіляються на кілька груп: інтолерантності і «пасивний» тип ставлення – ті, які страждають від невизначеності; інтолерантності і «активний» або «регламентуючий» тип ставлення – ті, хто вступає в боротьбу з нею, привносячи в своє життя максимум визначеності, регламентації в рамках існуючих схем і стандартів; «утилітарний» тип ставлення, який у загальнопсихологічних термінах може бути позначений як «толерантний до невизначеності» – ті, хто приймають невизначеність як неминучість, адаптуються, використовують її переваги.

Окрім означених типів ставлення до ситуацій невизначеності, П.В. Лушин виділяє ще одну особливу групу, до якої входять ті, хто не тільки активно впускає невизначеність в своє життя, але й стимулює її появу і прояви. Їх автор називає «хаотиками», які особисто породжують невизначеність і хаос. У представників цієї групи немає необхідності толерувати невизначеність, вони почуваються в ній як «риба у воді», такі люди не можуть жити в світі регламентації, шаблонів і запропонованих інструкцій і розкладів.

Відповідне ставлення до хаосу і невизначеності у «хаотика» позначається як «недефіцитарне» або «профіцитарне», тобто таке, при якому суб'єкт схильний розглядати негативні події або особисті переживання не в термінах дефіциту, а навпаки – багатства можливостей. У зв'язку з цим П.В. Лушин стверджує, що невизначеність і хаос можна не тільки долати, толерувати, використовувати, але й стимулювати і навіть створювати умови для її проявлення і появи.

Невизначеність як відсутність визначеності, однозначності може бути виявлена в безлічі ситуацій: у повсякденних ситуаціях, у ситуаціях

міжособистісної комунікації, при міжособистісній і груповій взаємодії, при вирішенні завдань професійної та навчальної діяльності, при прийнятті рішень. У міжособистісної комунікації вона пов'язана з полісемантичністю використовуваних понять, невідповідністю інформації, що надходить по вербальному і невербальному каналах.

У взаємодії неясність, неоднозначність рольових моделей учасників в силу наявних протиріч є фактором виникнення невизначеності. При вирішенні завдань професійної діяльності, у важких життєвих ситуаціях відсутність необхідної інформації, неясні критерії результативності, імовірнісний характер розвитку ситуації породжують невизначеність.

Важливою особливістю процесів прийняття рішень також є їх зв'язок з категорією ризику. Традиційно поняття ризику розглядалося в співвідношенні з недостатнім когнітивним орієнтуванням, нерозумністю, як дія, яка не підкріплена раціональною оцінкою. Принциповим атрибутом ризику є наявність небезпеки або загрози. У багатьох визначеннях ризику акцентується саме на цьому аспекті. Наприклад, в психологічному словнику під ризиком розуміється дія, спрямована на привабливу мету, досягнення якої пов'язане з елементом небезпеки, загрозою втрати і неуспіху [7].

Уявлення про ризик пов'язано також з оцінкою ймовірності наслідків. Так, в роботі Ю. Козелецького [31] ризиковане завдання розглядається як ситуація, в якій є невизначеність результату, який буде отриманий. Науковець вказав, що найбільш характерна риса ризикованих завдань – наявність невизначеності, тобто того, що результати, які будуть отримані особою, яка приймає рішення, залежать від подій, які неможливо передбачити з повною визначеністю.

З одного боку, в такому визначенні мається на увазі здатність суб'єкта до передбачення можливого (прогнозування, антиципації, «випереджаючого відображення»); з іншого боку, джерело невизначеності не залежить від здатності людини до передбачення. Тим самим джерело невизначеності швидше слід трактувати як зовнішньо-ситуаційне. Таке розуміння багато в

чому відповідає основним положенням книги «Людина і ситуація» Л. Росса та Р. Нісбетта [75].

На думку авторів [75], при прийнятті рішень вподобання людини на 80% визначаються заданими умовами; тобто, пріоритет безсумнівно повинен бути відданий ситуаційним факторам, а не диспозиціональним. Водночас, саме по відношенню до прийняття умов невизначеності і ризику люди відрізняються особистісно і діяльнісно (іноді останній аспект пов'язується з інтелектуальними стратегіями людини, іноді – з поведінковими, що реалізують risk-taking). Таким чином, важливо не тільки те, як вони сприймають ситуацію ризику, а й те, як вони особистісно самовизначаються; які інтелектуальні і особистісні зусилля реалізуються людиною по відношенню до невизначеності, новизни або небезпеки ситуації, коли вона приймає рішення про дії в умовах ризику.

У деяких працях [9, 12] ризик трактується як міра очікуваного неблагополуччя при неуспіху в діяльності, що визначається поєднанням ймовірності неуспіху і ступеня несприятливих наслідків в цьому випадку, в інших – як імовірнісна визначеність. Поняття ризику відображає вірогідну логіку: суб'єкт оцінює ймовірність виникнення несприятливого впливу; ймовірність виникнення несприятливого впливу саме цього типу і масштабу, ймовірність виклику цим типом впливу певної величини наслідків тощо.

У проспективній теорії Д. Канемана та А. Тверські [23, 24] готовність до ризику розглядається як емпіричний результат реалізованих суб'єктом стратегій прийняття рішень, пов'язаних з суб'єктивними цінностями і можливостями: ризик прийняття рішення тим більше, чим більше величина і ймовірність програшу. Дослідниками розроблено поняття про фактор ризику або суб'єктивний процес «прийняття ризику», якщо суб'єкт погоджується робити вибори в ситуації невизначеності. Вважається; що прагнення до ризику проявляється в тому випадку, коли ймовірнісне заданій альтернативі віддається перевага над надійної.

Т.В. Корнілова [37] зазначає, що у психології утверджується розуміння готовності до ризику як реалізованої людиною здатності до самоконтролю і регуляції своїх дій при явною неповноту інформації або недоступності розгорнутого орієнтування в ситуації. Готовність до ризику розглядається вченою як властивість, яка функціонує в системі єдиного інтелектуально-особистісного потенціалу людини.

Важливим є питання про те, як співвідносяться ситуаційні фактори та особистісні передумови регуляції вибору в умовах невизначеності і прийняття ризику. Іншими словами, від структури завдання або від самої людини, яка приймає рішення, залежить, чи піде вона на ризик, чи вибере більш ризиковану альтернативу, з більш невизначеними або небезпечними поворотами в розвитку ситуації. Отже, аналіз трактувань поняття ризику дозволяє виділити 2 підходи до його розуміння: ситуаційний і особистісний.

В рамках ситуаційного підходу розглядаються об'єктивні характеристики ситуації ризику. Факторами ризику називаються: неповнота інформації, тимчасові обмеження, фізична або психологічна погроза, можливість втрат, наявність невизначеності (як об'єктивної, так і суб'єктивної), можливість контролю над зміною ситуації тощо. У ситуації ризику актуалізуються процеси прийняття рішень, тому що сама ситуація змушує суб'єкта до активності (А. Тверські) і передбачає велику емоційну залученість суб'єкта до процесу прийняття рішень (Т.В. Корнілова).

Сучасні автори протиставляють ризиковані, нераціональні рішення і обережні, осмислені, опосередковані міркуванням. Дії суб'єкта можуть бути одночасно і раціональними і такими, що містять фактор ризику, оскільки між поставленою метою і досягнутим результатом завжди існує деякий розрив [36].

Ситуація ризику передбачає можливість вибору з двох альтернативних варіантів поведінки – ризикованої, пов'язаної з ризиком, і надійної, тобто що гарантує збереження досягнутого. Тобто, ризик пов'язаний з небезпекою або загрозою, має імовірнісний характер, може бути різною мірою

опосередкований мисленням суб'єкта і передбачає вибір одного з двох варіантів поведінки: ризикованої і надійної.

У психологічному контексті увага приділяється уявленням про особистісний ризик – латентній змінній, що актуалізується в ситуації невизначеності. Роль активності суб'єкта прийняття рішення підкреслювалася вже в роботі Ю. Козелецького [31] в якій науковець, розглядаючи прийняття рішення стосовно ситуацій невизначеності результату дій або виборів суб'єкта, підкреслював їх залежність не стільки від зовнішніх обставин, скільки від суб'єктивної невизначеності, пов'язаної з можливостями пізнавальних стратегій суб'єкта.

В сучасних когнітивних моделях вибір з альтернатив не прирівнюється до прийняття рішення в умовах ризику. В якості процесу і елемента регуляції вибору використовується поняття суб'єктивного переживання ризику. У разі, коли відчуття ризику вводиться в якості додаткового процесу суб'єктивної регуляції, що не зводиться до чинників суб'єктивної ймовірності та цінності, в наукових працях йдеться про «прийняття ризику». Дослідження щодо прийняття ризику (risk-taking) на теперішній момент дуже поширене в зарубіжній літературі [97; 99].

У роботах, присвячених вивченню особистісного ризику і суб'єктивного фактора ризику, традиційно розглядаються суб'єктивні репрезентації ризику і прийняття ризику як схильність і готовність суб'єкта до нього.

Суб'єктивно як ризикована суб'єктом сприймається ситуація, в якій виявлено невідповідність необхідних і наявних (або потенційних) можливостей управління ситуацією або невизначеною є оцінка самого потенціалу можливостей. В цьому випадку ризик – акт «примірювання» суб'єктом своїх можливостей до вимог ситуації при ухваленні рішення [корн].

Як індивідуальна характеристика ризик передбачає оцінку свого минулого досвіду (з точки зору почуття «я ризикую», результативності своїх

дій в ситуації шансу, вміння покладатися на себе без достатнього орієнтування в ситуації), представленість на рівні самосвідомості того, наскільки суб'єкт інтелектуально опосередковує рішення в ситуаціях невизначеності і оцінку можливого рівня самоконтролю [77].

Суб'єктивні репрезентації фактора ризику є внутрішніми (суб'єктність) умовами регуляції прийняття рішень, пов'язаними з рівнем самосвідомості особистості (Т.В. Корнілова). Суб'єктивні репрезентації ризику є тією проміжною ланкою, яка розглядається як психологічний чинник, що опосередковує прийняття ризику в дії (Н. Берг, Дж. Джиренжер).

Ризиком також іноді називають когнітивно-особистісні зусилля суб'єкта, за допомогою яких змінюється ступінь невизначеності. Суб'єктивний фактор ризику – акт, в скоєнні якого визначається тільки самим суб'єктом допустима, або доступна особисто йому, ступінь прийняття ризику, його суб'єктивна ціна.

Зв'язок конструктів самосвідомості і ризику розглядається в роботі В.А. Петровського [64] в рамках ідеї неадаптивної активності особистості. Згідно з думкою науковця, до прийняття суб'єктом ризику призводить не ситуація і не його особистісні схильності, а активність суб'єкта, його вихід за межі певних вимог. Цей вихід може бути пов'язаний з «пробою себе». Критерієм неадаптивності є прогноз суб'єктом невідповідності між метою і передбачуваним результатом, при якому, віддається перевага ризикованим рішенням і діям, активності особистості назустріч небезпеці.

В якості особистісних детермінант вибору при прийнятті рішень в деяких дослідженнях (О.Г. Шмельов; А.М. Шуберт; Н. Коган, М. Валлах) розглядаються також фактори специфічного для ситуації прийняття рішення мотивації, що відображають фактор ризику: схильність до ризику і готовність до ризику. Відношення між поняттями готовності до ризику і схильності до ризику точно не визначено. Вони віднесені до концептів ризикової поведінки і поведінкового прийняття ризику. У психологічній літературі іноді ці поняття використовуються як синоніми, іноді – розмежовуються.

Схильність до ризику – це індивідуальна властивість, яка характеризує поведінку різних людей в однотипних завданнях, пов'язана з імпульсивністю і низьким самоконтролем. Часто схильність до ризику розуміють в гедоністичному аспекті як схильність до пошуку гострих відчуттів, коли під ризикованістю мають на увазі готовність наражатися на небезпеку і відчувати гострі відчуття. Поняття схильність до ризику характерно більше для англомовних робіт.

Від схильності до ризику відрізняють готовність до ризику – вміння суб'єкта приймати рішення в умовах невизначеності як недостатності орієнтирів; готовність до актуалізації свого інтелектуального та особистісного потенціалів при прийнятті рішень в умовах невизначеності [39]; готовність до самоконтролю дій при явній неповноті або недоступності орієнтирів, готовність покладатися на свій потенціал [77]. Готовність до ризику часто співвідносять з поняттям раціональності, тобто готовність до ризику може поєднуватися з якісно проведеним аналізом ситуації, обдуманістю вибору або проявлятися як вміння вибирати при дефіциті інформації, залишати в планах місце для невизначеності. Готовність до ризику частіше розглядається в німецьких роботах (Risikobereitschaft).

В науковій літературі також розрізняють готовність до ризику, його сприйняття і реалізацію. Реалізація ризику в поведінці залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників. Детальний огляд соціальних чинників (таких як стать і вік індивідів, вид діяльності), що впливають на частоту проявів ризикованих форм поведінки представлений в роботі В.І. Зубкова. Статеві відмінності в прийнятті ризику також ставали предметом вивчення (Н. Коган, К. Доррос). Було виявлено, що чоловіки в цілому ризикують частіше, але результати сильно залежать від використаних методів дослідження. Крім того, від дівчат стереотипно не очікується прийняття ризику, але самі дівчата демонструють його досить часто, особливо тоді, коли мова йде про соціально прийнятні форми ризикованої поведінки.

При інших рівних умовах люди виявляють більш високий рівень ризику в ситуаціях, пов'язаних не з шансом, а з навиком, коли людина вважає, що результат справи залежить від неї. У ситуаціях з великою вагою втрат ризикованим варіантам перевага надається рідше, люди відсувають вибір якнайдалі, іноді запізнюючись. Найчастіше люди вибирають ризикований варіант, коли ймовірність виграшу велика; коли завдання формулюється в термінах придбань, а не втрат тощо. Рівень ризику задається і суб'єктивною планкою людини, яку вона хоче досягти або нижче якої не може опуститися [33, 34].

У соціально-психологічних роботах відзначається вплив на ризик в соціальній поведінці особливостей соціалізації, наявності та ступеня визначеності та узгодженості групових норм, особливостей керівництва, вплив групи на перевагу ризикованого варіанту.

Концептуальна структура ризикованої поведінки в підлітковому та юнацькому віці представлена в роботі Г. Крайг [42]. Вчена виділяє біологічні, соціальні фактори, фактори оточення, особистісні особливості та актуальну поведінку самого юнака як фактори ризику.

Розрізнення ризику в мисленні і в дії привело до розмежування різних типів ризику. Дослідниками виділяються пізнавальний, цільовий і гедоністичний ризик.

Пізнавальним ризиком вважається готовність приймати рішення в умовах невизначеності. Поняття «пізнавальний ризик» введено Дж. Брунером [10] на матеріалі вивчення стратегій формування штучних понять. Воно передбачає позитивний контекст, ризик придбань.

Пізнавальний ризик відображає таку рису інтелектуальних дій, як готовність визначати критерії виборів і здійснювати рішення в ситуації невизначеності, досягаючи, цілі безпосереднім шляхом в обхід збору інформації. В основі пізнавального ризику лежать гностичні цілі, що призводять до дій, спрямованих на отримання інформації, виявлення закономірностей тощо.

«Цільовий» (прагматичний) ризик пов'язаний з цілеутворенням і ціледосягненням і передбачає спрямованість на зовнішні прагматичні або праксеологічні цілі, досягнення прагматичного результату. У цьому контексті фактор ризику розуміється як загроза недосягнення поставленої мети або загроза неправильного вибору (Ю. Козелецький), а схильність до ризику трактується не як відмова від розгорнутого орієнтування в ситуації, а як готовність до самоконтролю дій і готовність покладатися на свій потенціал.

У деяких випадках найбільш значущим для індивіда є саме відчуття ризику. Це так званий «гедоністичний» ризик. І.Ю. Борисов [9] запропонував теорію «гедоністичного ризику», визначаючи його як особливий прийом психологічного впливу на потребову сферу, при якому актуалізація потреб досягається шляхом створення небезпечних, загрозливих їх задоволенню ситуацій. Метою гедоністичного ризику є отримання задоволення від надзвичайно сильних, амбівалентних переживань, що виникають в момент небезпеки.

У деяких роботах по підставі активності розрізняють ризик «мотивований», розрахований на ситуативні переваги в діяльності, і «безкорисливий», за співвідношенням очікуваного виграшу і очікуваного програшу при реалізації відповідної дії (виправданий і невиправданий).

У ситуаціях ризику процес прийняття рішень має свої особливості. Основні закономірності зміни процесу прийняття рішень в ситуації ризику і невизначеності описані в роботах А.В. Карпова [25-27]. Це перехід від послідовного до імовірнісного або статистичного способу; така зміна правил прийняття рішення, при якому вони стають не нормативними, а евристичними, чим спрощують прийняття рішення; мінімізуються критерії переваги, максимізується інформаційна основа. Людина вже не прагне до оптимального рішення, а намагається уникнути грубих помилок.

Особи, які приймають рішення, використовують різні способи прийняття рішення в ситуації ризику: детермінований, імовірнісний і репродуктивний.

При детермінованому здійснюється пошук всієї необхідної інформації, суб'єкт прагне забезпечити нормативне рішення, при імовірнісному – використовує евристичні правила і намагається знизити ймовірність грубої помилки, при репродуктивному – відтворює раніше прийняті рішення [25-27].

Отже, ситуація невизначеності та ризику є збудником активності суб'єкта, актуалізує процес прийняття рішень.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Особистісні особливості регуляції прийняття рішень

Принципово важливим моментом для розробки проблеми прийняття рішень є роль особистості в процесах довільної саморегуляції. В науковій літературі при вивченні ролі особистості в прийнятті рішень виділяється дві стратегії. Перша передбачає вивчення впливу цілого комплексу індивідуальних властивостей і їх типових поєднань. В рамках цієї стратегії розробляються уявлення про індивідуальні стилі прийняття рішення і здатність приймати рішення [41, 56, 57].

При реалізації другої стратегії вивчається вплив на прийняття рішення окремих особистісних властивостей. При вивченні ролі особистісних складових прийняття рішень виділяють мотиваційні, інтелектуальні, емоційні та соціально-психологічні чинники.

Традиційно вплив особистісних особливостей на прийняття рішень суб'єктом вивчається в мотиваційній парадигмі. Так, П.К. Анохін стверджував, що саме мотивація є обов'язковим фактором, який визначає і встановлює тип рішення та його загальні обриси. Аналогічно, за Д.М. Узнадзе рішення приймається на основі мотиву, що знаходиться в центрі свідомості.

Мотиваційна парадигма в розумінні прийняття рішень також широко представлена в зарубіжних працях з вивчення цілеутворення та ціледосягнення (Дж. Аткінсон, Г. Мюррей, Дж. Мак-Клелланд, Х. Хекхаузен, Дж. Роттер та ін.).

Специфічні мотиваційні чинники, які більш тісно пов'язані саме з прийняттям рішень – це виразність пізнавальної мотивації і особистісної

готовності до ризику. Дослідження мотивації при розумовій діяльності в прийнятті рішення проводилися Т.В. Корніловою, Т.В. Чудіною. У сучасних роботах мотиваційні тенденції представлені як шкали особистісної регуляції прийняття рішень [39]. В нашій роботі в якості стимулятора активності суб'єкта ми розглядаємо ситуацію невизначеності, тому вивчення ролі мотивації в ухваленні рішення як спеціальне завдання не ставимо.

Внутрішніми суб'єктними умовами регуляції прийняття рішень є суб'єктивні репрезентації ситуацій прийняття рішень. Суб'єктивні репрезентації розуміються в когнітивній психології як відображення в свідомості суб'єкта інформації про зовнішній світ, що припускає активізацію особистісно пов'язаних структур знання з відображенням формату психічного відображення і його змісту [30]. У суб'єктивних репрезентаціях ризику і прийняття рішень проявляється особистісна активність суб'єкта на рівні індивідуальної самосвідомості, на їх основі відбувається побудова образу завдання, вони ж є і інтелектуально-особистісними складовими прийняття ризику, що лежать в основі дій. Тобто, суб'єктивні репрезентації включають репрезентації ситуації, процесу і ризику при прийнятті рішень в умовах невизначеності.

Деякими авторами створення суб'єктивної думки про завдання розглядається як перший етап діяльності щодо прийняття рішень або важливий аспект етапу розпізнавання ситуації прийняття рішення [31]. Вони визначають весь процес прийняття рішень: починаючи з того, чи буде ситуація, взагалі сприйнята як проблемна, чи вважатиме суб'єкт необхідним її рішення, чи буде робити особистісні і когнітивні зусилля і, закінчуючи тим, яким альтернативам буде віддано перевагу. І, по суті, є тим проміжною ланкою, яка розглядається як психологічний фактор, що опосередковує прийняття ризику в дії [70].

Емпіричне дослідження суб'єктивних репрезентацій передбачає з'ясування напрямків оцінювання суб'єктом ситуацій ризику і прийняття рішень [36], які в когнітивній психології розуміються як властиві суб'єкту

особистісні конструкти (Дж. Келлі), що визначають систему суб'єктивних категорій індивідуальної свідомості.

Вплив інтелектуального фактора на прийняття рішень простежується через особистісну властивість детермінації прийняття рішень – раціональність. Під раціональністю розуміють готовність обмірковувати свої рішення і діяти при можливо повному орієнтуванні в ситуації [45, 79, 99].

Загальною підставою для традиційних моделей раціонального рішення служать уявлення про особу, яка приймає рішення як про суб'єкта, що реалізує якісь нормативні стратегії. При цьому виділяються критерії, пов'язані з успішністю і оптимальністю діяльності (теорія очікуваної корисності Дж. Фон Неймана та О. Моргенштерна).

Сучасні уявлення базуються на тезі про обмежену раціональність. За Г. Саймоном [99], інтелект людини трактується як «обмежений ресурс», який треба оптимально розподілити при вирішенні проблеми. Науковець розводить раціональність результату вибору і раціональність як розумність його підготовки. Раціональність також може розумітися як спрощення взаємозв'язків між різними орієнтирами ситуації.

В даний час змінюються критерії оцінки раціональності. Вона розглядається як в поведінковому, так і в пізнавальному планах [35], ризиковані рішення не протиставляються раціональним. Практико-орієнтовані фахівці на основі критерію раціональності розрізняють раціональний і інтуїтивний способи прийняття рішень. При раціональному прийнятті рішень вибір заснований на об'єктивному аналітичному процесі; враховуються особливості актуальної ситуації, при інтуїтивному – на основі відчуття того, що він правильний [34, 99].

Близьким за своєю психологічною природою є поняття рефлексивності. Їх об'єднує момент саморегуляції, самоконтролю розумових дій і першість когнітивної оцінки при досягненні цілей. На роль рефлексії в ухваленні рішення вказують багато авторів [26, 82, 77]. Однак не можна ототожнювати поняття рефлексивності і раціональності при прийнятті рішень, оскільки

рефлексивність передбачає, що об'єктом розумових дій стає саме мислення суб'єкта. У цих процесів різна функціональна спеціалізація: прийняття рішень – процес, який передбачає «вихід» на реалізацію в поведінці, рефлексія ж, навпаки, вимагає припинення діяльності.

У тому випадку, коли суб'єкт практично не вдавався до когнітивної переробки інформації про проблемну ситуацію, говорять про його імпульсивність [1, 101]. Імпульсивність – особливість людини, яка полягає в схильності діяти за першим спонуканням, під впливом зовнішніх обставин або емоцій.

Вивчення ролі особистості в регуляції прийняття рішень вимагає також враховувати роль емоційного фактора. Весь процес прийняття рішення супроводжується емоційними переживаннями («гарячий» когнітивний процес за І.Л. Дженісом та Л. Манном [104]) і пов'язаний з тривожністю, невпевненістю, переживаннями «Я».

У психологічній літературі виділяються ознаки емоційних проявів при прийнятті рішень [25, 38, 70]. В процесі прийняття рішень емоційні переживання можуть виявлятися на різних етапах. Усвідомлення наявності проблеми і необхідності прийняття рішення пов'язані зі страхом відповідальності, невизначеності, тривожністю, відчуттям тягаря, загрози. Ці переживання часто призводять до ігнорування проблеми, прагнення зробити, проблемну ситуацію «непроблемною», небажання приймати рішення, уникнення ситуацій прийняття рішень. Людина може прагнути замінити засіб рішення проблеми на більш надійний, перекласти рішення на іншого або очікувати, що проблема вирішиться сама собою.

Створення суб'єктивної думки про завдання може протікати з посилюванням «проблемності» ситуації і підвищеною увагою до негативних аспектів; постановка мети – з прагненням уникнути невдачі, виключити ризик.

Розробка альтернатив супроводжуються оцінкою і прогнозом своїх емоційних переживань в разі прийняття тієї чи іншої альтернативи,

емоційною оцінкою альтернатив, думками про неприємності, які можуть статися.

Для етапу вибору характерна невпевненість, наявність сумнівів і коливань, підвищення тривожності, що призводить до затягування рішення, великій кількості обговорень, зверненню за підтримкою до близьких людей, повторного огляду.

Реалізація рішення також може бути пов'язана з дискомфортом, невпевненістю в правильності прийнятого рішення, переживаннями відповідальності за результат. Суб'єкт може подумки повертатися до етапу вибору, до інших варіантів.

У психологічній літературі також розглядається вплив соціально-психологічного чинника на прийняття рішень. Проблема співвідношення індивідуальної саморегуляції при прийнятті рішень і чинників їх групової детермінації аналізується на основі різноманітних ефектів впливу взаємодії з членами групи [4, 11, 104].

При включенні прийняття рішення до соціально-психологічного контексту принципово важливого значення набуває ступінь самостійності суб'єкта. Самостійність пов'язується з різними за своєю психологічною сутністю характеристиками: з прагненням до незалежності, автономії, готовністю приймати на себе відповідальність за вибір і його наслідки, «самодостатністю», орієнтованістю на власні уявлення; униканням конформної поведінки [70].

Важливу роль в самостійності в прийнятті рішень також відіграють наявність ієрархії мотивів, індивідуальних стандартів і системи цінностей і певного рівня, розвитку світогляду і саморегуляції, потреба зайняти внутрішню позицію дорослого. В процесі прийняття рішень прагнення до самостійності проявляється в потребі у виборі, аж до продукування проблемних ситуацій, наявністю можливості протистояти тиску групи, орієнтації на власні критерії [67].

Суб'єкт схильний орієнтуватися на інших людей при ухваленні рішення, коли відчуває невпевненість, брак досвіду, навичок або ресурсів для подолання негативних наслідків. Сприяє орієнтованості на інших людей також бажання врахувати їх інтереси і подальшу оцінку прийнятого рішення, прагнення слідувати соціальним нормам і стандартам, бажання зайняти певне місце в групі і наявність соціальних зобов'язань [4, 35].

Орієнтованість на інших людей може призводити до уникнення прийняття рішення і відмови від нього, прагнення перекласти відповідальність на інших або розподілити її. Суб'єкт прагне відповідати очікуванням, звертається до іншого як до еталону оцінювання, шукає готовності підтримати ресурсами і приймає нав'язані критерії прийняття рішень.

Отже, на прийняття рішень впливають суб'єктивні репрезентації ситуацій прийняття рішень і такі особистісні особливості як раціональність, імпульсивність, емоційність і схильність орієнтуватися на інших людей.

2.2. Процес прийняття рішень в ранній юності

В сучасній психології існують різні періодизації вікового розвитку. Традиційно старший шкільний вік співвідноситься з 15-17 роками та визначається як ранній юнацький вік [94]. Для юнацтва характерні: початок періоду стабілізації особистості, формування організму (дефінітивний стан), самовизначення і формування світогляду. Дослідження вікових особливостей прийняття рішень принципово важливо для реалізації цілей навчання.

Аналіз наукової літератури, показав, що до старшого шкільного віку є всі необхідні передумови для розвитку процесу прийняття рішень, а саме:

1. Розумова готовність. Загальновизнаним є висновок Ж. Піаже [65] про те, що до 15-16 років виробляється формальне мислення, яке продовжує розвиватися протягом періоду ранньої юності. Старші підлітки вже можуть

здійснювати операції абстрагування, здатні будувати гіпотези і аналізувати, ситуації, знаходити і ставити проблеми.

2. Можливості саморегулювання. Виникнення вищих психічних систем в підлітковому віці робить людину здатною до свідомої саморегуляції. Для старшого підлітка вже не характерна сугестивність молодшого школяра, а імпульсивність, конформізм, орієнтації на зовнішній контроль молодшого підлітка змінюється поступово на самоконтроль і саморегуляцію, йде переорієнтація з зовнішнього контролю на самоконтроль [32].

3. Розвивається вміння уявити результати своєї діяльності, відбувається розвиток власне вольової поведінки, при якій в результаті мотиваційного конфлікту перемагають більш ціннісні, а не більш емоційно привабливі варіанти [28].

4. У період переходу від старшого підліткового до юнацького віку складаються специфічні для прогнозування новоутворення, що дозволяє передбачити результати прийнятих рішень [71, 72].

4. Готовність нести відповідальність. Підлітковий вік є періодом формування особистості, свідомої і відповідальної за свої дії. Згідно з даними дослідників, які займалися вивченням розвитку відповідальності, в онтогенезі її види формуються в такій послідовності: відповідальність за себе, за іншого і особистісна відповідальність члена суспільства. Перші два види відповідальності доступні вже підліткам [69].

Таким чином, саме старший шкільний вік може бути розглянуто як найбільш важливий період для розвитку вміння приймати рішення.

Проблема суб'єктивного вибору взагалі недостатньо розроблена в аспекті розвитку [26, 27, 70], а відомості про особливості прийняття рішень старшокласниками мають описовий і розрізнений характер. Тому для аналізу особливостей прийняття рішень в старшому шкільному віці необхідно вдаватися до загальної характеристики цього періоду.

Перехід до раннього юнацького віку пов'язаний зі зміною внутрішньої позиції. Це полягає в тому, що спрямованість у майбутнє стає основною

спрямованістю особистості, «афективним центром» життя старшого школяра. Основним новоутворенням стає готовність до життєвого самовизначення, яке передбачає спрямовану реалізацію виборів, планів, намірів в житті [32].

Період життя школяра, який пов'язаний з юністю, надзвичайно важливий для становлення особистості, тому що він пов'язаний з постійним здійсненням вибору (в найширшому сенсі цього слова): професії, системи цінностей тощо. Це період найбільш інтенсивного прийняття життєво важливих рішень.

Розглянемо пізнавальні, особистісні та соціально-психологічні особливості старшокласників, що впливають на процес прийняття рішень.

Для періоду юності характерно підвищення життєвого тону, активності. Юнак відчуває великий приплив життєвих сил і прагнення докласти свою енергію, що при недостатньому життєвому досвіді і не завжди усвідомлюваних цілях призводить до метань. Багато що хочеться дізнатися, пережити, випробувати, багато треба перевірити і хочеться проявити себе [81]. Надлишок сил при малому досвіді може штовхати старшокласників до ризикованих форм поведінки.

Інша риса юнаків, зазначена в психологічній літературі це їх романтизм і прагнення до ідеального, що спонукає братися за «великі» справи, що вимагають напруги сил, подвигу, героїзму. Старшокласник прагне проявити себе в якихось особливих ситуаціях, відмінних від повсякденного життя [84].

Багаторазово описаний юнацький максималізм, який проявляється в прагненні до узагальнень, абсолютизація, погано обдуманих рішеннях і різких висловлюваннях. Молоді люди ставлять перед собою глобальні, недосяжні цілі, що не відповідають їх можливостям. В ході реалізації задуму виникають закономірні труднощі, які призводять до одного з двох можливих результатів: старшокласник або розчаровується, не доводить почате до кінця, або прагне реалізувати задумане за всяку ціну, найчастіше за допомогою ризикованих дій.

Глобальність і категоричність характерні і для самопізнання – або реалізація «Я-ідеального», або нічого. Ця риса описана в працях Е. Еріксона, на думку якого, юність повинна часто відчувати крайності, перш ніж прийняти зважене рішення [95].

Яскраво проявляється в юнацькому віці потреба зайняти внутрішню позицію дорослого. Молода людина прагне всіляко підкреслити свою самостійність у виборі і прийнятті рішень, однак сам цей вибір нерідко здійснюється імпульсивно, під впливом обставин. Юнак болісно сприймає, коли, як йому здається, обмежують його самостійність, коли критикують його непродумані рішення, однак внутрішній самоконтроль у нього розвинений ще недостатньо [84].

Саме в старшому шкільному віці зустрічається така поведінка, при якій молоді люди спеціально роблять неприємні для себе речі, роблять ризиковані дії в присутності дорослих, як би доводячи тим самим свою приналежність до світу дорослих. У психоаналізі така поведінка трактується як аналог обрядів ініціації, поширених в деяких культурах [94].

Для юнаків характерно також прагнення до самопізнання, яке проявляється в прийнятті рішень і поведінці, в ситуації ризику. В цей період йде усвідомлення своїх психічних якостей і властивостей, триває розвиток самооцінки. Нелогічні з точки зору дорослих вчинки часто пов'язані з самоперевіркою своїх можливостей. Один з основних способів самопізнання в юності полягає в тому, щоб порівнювати рівень своїх домагань з досягнутим результатом. Обмеженість юнацького досвіду ускладнює таку перевірку і призводить до бажання випробувати себе в невиправданому ризику. Прагнучі зрозуміти себе, свої можливості, старшокласники долають заборони, перевіряють себе в спеціально створених для цього ситуаціях [77].

Самооцінка юнака формується на основі власного аналізу і пов'язана з тим, яким він бачить себе в майбутньому. Як правило, вона сильно завищена. Старшокласники схильні висувати завищені нереалістичні домагання, переоцінювати свої здібності, бути самовпевненими. Тільки шляхом проб і

помилку людина досягає міру своїх реальних можливостей, і ці проби відбуваються і в ситуаціях ризику в тому числі [13].

Розвитку адекватних очікуваних оцінок з боку оточуючих сприяє розвиток здатності до прогнозування [72]. В основі правильного прогнозування очікуваних оцінок в юнацькому віці провідне місце починає займати не тільки знання себе, а й здатність до відображення внутрішнього світу інших людей, здатність зрозуміти, що думають інші люди. Вік від 14-15 до 17-18 років характеризується тим, що провідними стають особливості розуміння ймовірнісної природи прогнозу, актуалізації та реконструкції минулого досвіду.

Відому роль в схильності до ризикованих ситуацій відіграє і юнацький егоцентризм, описаний в теорії Д. Елкінда. Згідно Д. Елкінду, егоцентризм в період дорослішання припускає наявність двох конструктів: уявної аудиторії і персонального міфу [97]. В цілому в літературі описані три найбільш характерних для юнаків форми егоцентризму [42]:

- Наявність «персонального міфу» – усвідомлення того, що вони настільки унікальні, що є винятком із звичайних законів природи, і будуть жити вічно. Це почуття невразливості і безсмертя («Зі мною не може трапитися того, що відбувається з іншими») і лежить в основі ризикованих форм поведінки. Сучасними дослідниками доведено, що кількісні показники, вираженості цього міфу корелюють з прийняттям ризику і можуть бути розглянуті як потенціал «ризикованості» юнаків с.

- На рівні мислення старшокласники не роблять різниці між реальністю і ідеальним уявленням про неї, і, як наслідок, недооцінюють ймовірність поганого результату – не усвідомлюють ступінь ризику своєї поведінки. Ще в роботах Л.І. Божович показано, що підлітки і юнаки не вміють передбачати наслідки, які залежать від них самих, а не від обставин. У роботах останніх років цей феномен також знайшов своє підтвердження. Так, в дослідженні С.Г. Плотникова [66] доведено, що готові до ризику старшокласники неадекватно оцінюють невизначеність, ймовірність і випадковість. Крім того,

старшокласникам характерний «консерватизм в оцінці ймовірності», тобто вони не змінюють початкову оцінку ймовірності, незважаючи на необхідність.

- Орієнтуючись на своє «Я», юнаки і дівчата не враховують наслідків своєї поведінки для інших людей.

Значну роль в особливості прийняття рішень в юності вносить й емоційність. Л.І. Божович [84] зафіксувала яскраво виражене прагнення підбирати аргументи на користь емоційно більш привабливої поведінки за рахунок поведінки необхідної. У цьому віці сильні емоції набагато частіше, ніж у дорослих, блокують розумне рішення. У ранній юності загальне емоційне самопочуття стає рівнішим; як правило, немає різких афективних спалахів. Але, як засвідчує І.С. Кон, психологічні проблеми дорослішання, суперечливий рівень домагань і образу Я нерідко призводять до того, що емоційна напруженість, типова для підлітка, охоплює і роки юності [32].

В цей віковий період підвищується здатність до співпереживання. Емоційне життя в юнацькому віці, в порівнянні з підлітковим, характеризується більшою складністю. Суттєвою рисою є негативне ставлення авторитетів, що нав'язуються.

Е. Еріксон [95] вважав, що юність характеризується «покликанням ризикувати». Якби юність не ризикувала, вона не могла б провести відбір справжніх цінностей – а це один з головних механізмів психосоціального розвитку. Для деяких юнаків, на думку Г. Крайг [42], небезпека – «необхідний інгредієнт експерименту».

У зарубіжній психології особливості ризику в період дорослішання вивчалися багатьма авторами [97, 98]. За даними цих досліджень, юнаки, які схильні ризикувати для досягнення цілком виправданої і конструктивної мети, також легко ризикують і просто заради задоволення і гострих відчуттів. У дорослих людей ці орієнтації являють собою різні реальності регуляції поведінки.

Тісно пов'язана з емоційністю і така риса юнаків як імпульсивність. Е. Еріксон [95] вважав, що одна з основних небезпек цього віку – сплутана ідентичність, що виражається в повторюваних імпульсивних спробах закінчити мораторій раптовим вибором. Після вибору такі молоді люди заперечують, що якийсь необоротний обов'язок вже має місце.

Однією з істотних особливостей саморегуляції в юності є слабкість виконавської ланки. Цей факт знаходить в літературі такі пояснення.

Л.С. Виготський вважав, що для періоду дорослішання характерна не слабкість волі, а слабкість мети. Цілі молодих ситуативні, запозичені, тому швидко змінюються. Часто, «програвши» в розумі ситуацію вибору і створивши певний намір, молода особа подумки, в уяві досягає бажаного і емоційно вже переживає її досягнення. Йому вже це більш не потрібно.

На думку А.В. Петровського [64], старшокласник просто уявляє себе в різних ролях, порівнює ступінь їх привабливості, але не наважується щось вибрати остаточно і тому нічого не робить для досягнення задуманого.

Прагнення отримати результат відразу і зараз, відсутність орієнтації на послідовну і логічно вибудовану реалізацію, слабкі навички самоорганізації призводять до легкої відмови від цілей всупереч їх значимості або до зміни цілей.

В юності значний вплив також чинить соціально-психологічний фактор. З метою самоствердження увага зосереджується на перевагах ризикованих форм поведінки – це можливість вирости в очах однолітків. Свої рішення в щоденному житті і проблемних ситуаціях старшокласники зіставляють саме з однолітками. З віком молоді люди набувають можливість опиратися впливу однолітків при прийнятті рішень і сприйняття ними ризику також змінюється [32, 113].

Сприйняття людиною конкретних ризиків також залежить від того, наскільки ті чи інші ризики підтримують або порушують цінності і спосіб життя людей тієї групи, до якої належить людина. Так, в лонгітюдному дослідженні Ш. Александер, Ю. Кім, М. Енсмінгер та співавторів [98], в

якому взяли участь 758 підлітків, було доведено, що уявлення про ризикованість різних форм поведінки (вживання алкоголю, наркотиків, вступ у статеві контакти тощо) дорослих людей відрізняється від уявлень підлітків. Оцінка ризику самими підлітками може бути фактором, який пророкує фактичну ризиковану поведінку в майбутньому. Вплив однолітків і особливості сприйняття ризику підлітком грають роль також і в прийнятті «кримінальних» рішень і рішень в контексті закону. Не менш важлива роль батьків. Дослідження показують, що при прийнятті рішень підлітками і юнаками в деяких сферах (наприклад, про своє майбутнє), думка батьків, особливо матерів, є для них більш важливим, ніж думка однолітків.

Проблема самовизначення, яка виникає в ранній юності, як зазначає І.С. Кон [32], не може бути вирішена тільки в спілкуванні з однолітками, соціальний досвід яких приблизно однаковий у всіх. В цій ситуації закономірно звернення до дорослих, і особливо – до батьків. Хоча підлітки не завжди готові погодитися з впливом батьків на прийняті ними рішення, вважаючи, що вони приймають їх самостійно.

Сила батьківського впливу недооцінюється. В якості причини недооцінки І.С. Кон вказує почуття дорослості у старшокласників і той факт, що закладається воно дуже рано і тому не усвідомлюється. Батьки ж вважають, що рішення приймаються ними спільно з дітьми [32].

У дослідженнях старшокласників, проведених в останні роки [21, 77], відзначається збільшення ролі прагматичної мотивації, наявність прагнення уникати проблем і потреби в яскравих відчуттях, які проявляються в наданні переваги способам дозвілля, що приносять задоволення і орієнтації на розваги.

Дослідниками робиться висновок щодо пізнього формування самосвідомості і його примітивізації: самосвідомість в даний час формується у молодих людей пізніше, ніж у їхніх однолітків 10-20 років тому. Так, за даними Є.А. Шуміліна [93], отриманими в 1982 році самосвідомість розвивається до 17-19 років. У сучасній літературі вказується інший

орієнтир: 23-24 роки [13, 56, 57]. Пояснюється це сучасною тенденцією штучного затягування вступу до трудової діяльності, необхідністю батьківської допомоги при отриманні освіти, тривалістю спільного проживання тощо. Все це призводить до інфантилізму, нездатності старшокласників самостійно приймати рішення.

Шкільне життя багатьма старшокласниками розглядається як тимчасове, що має обмежену цінність, а взаємини з учителями як байдужі і недобррозичливі [71].

Водночас, результати сучасних досліджень показують, що деякі юнаки приймають рішення раціонально, обґрунтовано. Так, за даними Н.О. Мішанкіної [54] юнаки, які не пройшли спеціального навчання прийняття рішень, в основному (60%) приймають рішення в залежності від ситуації, іноді діючи раціонально, іноді – ні. При виборі вони спираються на минулий досвід. А багато (40%) взагалі нераціонально діють при вирішенні завдань, використовуючи евристичний, чуттєвий спосіб вибору. Раціональний підхід до вирішення з опорою на аналітичний спосіб вибору при вирішенні всіх або майже всіх завдань практично, не зустрічається в цьому віці. Причому це характерно як для прийняття простих, «життєвих» рішень, так і для вирішення найважливіших завдань на самовизначення.

Отже, аналіз психологічної літератури показав, що до старшого шкільного віку є всі необхідні передумови для розвитку процесу прийняття рішення. Старший шкільний вік має особливості, що впливають на прийняття рішень, які описуються в науковій літературі, але не завжди мають підтвердження в емпіричних дослідженнях. Дані сучасних досліджень показують, що юнаки, які не пройшли спеціального навчання рідко ухвалюють рішення раціонально і обґрунтовано.

2.3. Розвиток вміння приймати рішення в старшокласників

Ухвалення рішення є настільки складним процесом, що необхідне цілеспрямоване його формування, розвиток певних умінь, необхідних для якісного прийняття рішень. Якість процесу прийняття рішень залежить від когнітивних і особистісних можливостей людини, але не визначається ними повністю.

У педагогічній психології під вміннями розуміється здатність використовувати наявні дані, знання або поняття, здатність оперувати ними для успішного вирішення завдань [84]; таке поєднання знань і навичок, що забезпечує успішне виконання діяльності [28]; як етап оволодіння способом дії на основі будь-якого знання [94].

Поняття «вміння приймати рішення» згадується в роботах по психології прийняття рішень [34, 36, 70], називаються деякі вміння, які входять до його складу, проте чіткого визначення цього поняття не дається.

В цій роботі під умінням приймати рішення ми розуміємо оволодіння особистістю різними способами дії в проблемній ситуації і здатність особистості цілеспрямовано оперувати наявними даними для успішного вирішення цієї ситуації. До складу вміння приймати рішення входить безліч складових його умінь: вміння аналізувати ситуацію і виділяти її суть, вміння оцінювати альтернативи, вміння прогнозувати наслідки рішення тощо.

Дослідження прийняття рішень на основі професійних знань свідчить, що рівень професіоналізму не визначає однозначно якість прийняття рішень. Зіставлення процесу прийняття рішень новачками і професіоналами провели Т.В. Корнілова і А.Л. Кондратчик [33, 35] на матеріалі прийняття рішень юристами. Дослідження показало, що освіти і професійного досвіду недостатньо для адекватних рішень. Набагато більшу роль відіграють індивідуальні відмінності. Особливо яскраво це проявляється при вирішенні завдань, що не мають нормативного, заздалегідь відомого способу

розв'язання. До аналогічних висновків привели дослідження прийняття рішень керівниками, виконані А.В. Карповим [25, 27].

Низка досліджень показала, що навчання вмінню приймати рішення може бути досить ефективним. Г. Буш і А. Діл провели формувальний експеримент щодо підвищення якості прийняття рішень при навчанні пілотів – курсантів 17-19 років; Б. Асверус – підприємців через їх особистісний розвиток; А.В. Карпов – операторів та керівників; Т.В. Башаєва і М.М. Кашапов – педагогів [70].

Л.О. Регуш [72] продемонструвала ефективність навчання старшокласників найважливішій ланці прийняття рішень – прогнозуванню.

Н.О. Мішанкіна [54] показала ефективність навчання, студентів на основі формування у них в навчальному процесі понять, що складають так звану орієнтовну основу прийняття рішень, завдяки чому розвивається здатність вирішувати завдання вибору.

На теперішній час в психологічній науці визначені основні умови, які необхідно виконувати при навчанні прийняття рішень.

Так, на думку Ю. Козелецького [31], для навчання прийняття рішень необхідно виконання трьох умов:

1. Соціальна система повинна змушувати людину приймати досконалі, оптимальні рішення. Повинен допускатися виправданий ризик і відрізнятися хороші рішення від хорошого результату. Науковець вважає, що в більшості випадків прийняття рішень організація соціального інституту навіть важливіша, ніж організація особистості.

2. Людину, яка приймає рішення, необхідно знайомити з закономірностями і правилами прийняття рішень, умовами їх раціональності та розумності. Тобто з «холодним» знанням – нормативною і психологічною теоріями прийняття рішень.

3. Необхідно створювати умови для придбання «гарячого знання» – особистого досвіду прийняття рішень.

У роботах А.В. Карпова [25-27] детально проаналізовані загальні принципи і закономірності формування процесів прийняття рішень. Він доводить, що формування процесів прийняття рішень розгортається як системогенез і підпорядковується принципам системогенеза, збагачений закономірностями, характерними саме для процесу прийняття рішення: наявність сенситивного періоду формування, механізму зниження провідного рівня реалізації та ін.

На основі принципу консолідації, ті механізми і засоби, які були вироблені на одному рівні, потім використовуються на інших. У своєму розвитку людина намагається спрогнозувати ситуації вибору, диференціюється склад процесів прийняття рішень, з'являються операції розпізнавання ситуацій прийняття рішень, ініціації завдань на прийняття рішень, формування суб'єктивного базису рішень, об'єктивації уявлень про завдання, цільового опосередкування тощо [77].

Генетичне дослідження процесів прийняття рішення, проведене А.В. Карповим [25-27], показало, що їх формування має складний і суперечливий характер. Становлення процесів вибору характеризується наявністю двох основних генетичних ліній. З одного боку, формується «вміння приймати рішення», з іншого має місце розвиток своєрідної форми поведінки в ситуаціях невизначеності – виключення самої необхідності в реалізації прийняття рішення, заміні менш ризикованими засобами організації, завчасна підготовка до ситуацій невизначеності, ранжування ситуацій за їх значущістю і потім – прийняття рішення лише в тих ситуаціях, в яких це дійсно необхідно.

Т.В. Башаєва в своєму дослідженні виявила, що процес прийняття рішення перебудовується в напрямку розширення етапу отримання інформації, її аналізу, який проявляється в процесі виявлення суттєвих ознак, їх перекодування в нову систему координат, пошуку зв'язків між ними і побудові варіативної гіпотетичної моделі ситуації, варіанти якої перевіряються. Модель і її характеристики звіряються з еталонами.

При навчанні прийняття рішень не можна спиратися лише на традиційні положення психологічної теорії навчання, тому що вона розроблена при навчанні іншим, суттєво більш простим компонентам діяльності. Наприклад, навчання на основі традиційного принципу автоматизації призводить до руйнування процесу прийняття рішення. Тому А.В. Карповим [26] розроблена система спеціальних вимог до навчання прийняттю рішень:

1. Єдність навчання прийняттю рішень і підготовки в цілому. Формування процесів прийняття рішень має бути рівномірно розподілено по всіх етапах навчання. Як окремий етап воно менш ефективно. Невизначені ситуації необхідно включати в сам процес навчання, впливаючи на той компонент прийняття рішень, який найбільшою мірою доступний для усвідомлення.

2. Формування процесів прийняття рішень на основі реальних і найбільш характерних ситуацій прийняття рішень. Навчання повинно йти не за типом передачі абстрактних, не пов'язаних за змістом «рецептів», а на основі реальних ситуацій.

3. Необхідно вчити способам прийняття рішень, які людина в подальшому зможе використовувати самостійно. У неї з'явиться можливість різнобічного аналізу проблеми, в кожній конкретній життєвій ситуації вона зможе довільно скористатися найбільш адекватним способом.

4. На початку навчання необхідно формування розгорнутої діяльності з прийняття рішень, спільний з учителем розгляд процесу прийняття рішення. На наступних етапах здійснюється перехід до згорнутих утворень. Так способи прийняття рішень спершу відпрацьовують як розгорнуті дії (тобто діяльність) з підготовки та прийняття рішень, потім через згортання і редукцію компонентів цілеспрямовано переводяться в більш згорнутий вигляд – в форму процесу.

5. Навчання найкраще проводити в сенситивний період, коли воно протікає найуспішніше.

6. При навчанні прийняття рішень необхідно починати з усвідомлення і формування компонентів цього процесу: інформаційної основи, правил, критеріїв, способів, результатів, цінностей і взаємозв'язку між ними. Усвідомленою ланкою саморегуляції процесів прийняття рішень є способи. Вони доступні для впливів, динамічні, змінювані. При цьому на основі явища «психологічної індукції» засвоєні способи виходу з тих чи інших ситуацій прийняття рішень переносяться на інші ситуації.

В сучасній зарубіжній когнітивній психології навчають прийняттю рішень через навчання управлінню своєї когнітивною сферою за допомогою тренінгів розвитку метакогнітивних стратегій. Метакогнітивне навчання має низку принципових відмінностей від директивного. Воно передбачає свободу, індивідуальність, експериментування, високий рівень кооперації між учнями, самостійність в прийнятті рішень, прийняття відповідальності за результати власного навчання, розвиток дивергентних здібностей, внутрішню мотивацію навчання, самооцінювання, планування власної діяльності, самоконтроль, інтеграцію навчального матеріалу. Все навчання розглядається, як процес постановки і рішення проблем [27, 70].

Розглянемо питання розвитку вміння приймати рішення в старшокласників.

Роль школи в навчанні прийняттю рішень неодноразово обговорювалася в психологічній літературі. Більшість дослідників схиляються до того, що навчання прийняттю рішень є однією з найважливіших завдань школи, тому що її потенціал не може порівнятися ні з одним іншим суспільним інститутом. Саме в школі підлітки і юнаки перебувають тривалий час під керівництвом цілого колективу професіоналів, здатних здійснювати цілеспрямовані дії на розвиток особистості.

Аналогічної точки зору дотримується і Г.М. Андрєєва [4], яка стверджує, що принципове значення має те, наскільки такий інститут соціалізації, як школа, забезпечує, полегшує або навчає прийняттю рішень. І

самі юнаки традиційно очікують від школи допомоги в навчанні прийняття рішень.

Водночас, результати роботи школи з навчання прийняття самостійних рішень оцінюються фахівцями на даний момент як незадовільні. Лонгетюдне дослідження О.О. Бодальова [61] показала, що для основної маси вступників до закладів вищої освіти, характерний низький рівень розвитку активності в прийнятті рішень стосовно поточних проблем у всіх сферах буття.

В.В. Давидов [17], аналізуючи результати роботи школи з розвитку особистості учнів, пише, що, якщо успішний розвиток відбувається, то не завдяки, а всупереч усталеній системі навчання. Причини такого становища, ймовірно, кореняться в розриві освітньої системи і системи дорослішання, який описано Б.Д. Ельконіним [94] як розбіжність цінностей і результатів освітньої системи і системи дорослішання. Науковець зауважував, що засвоєння дорослості, тобто форм самостійності і відповідальності, виявилось латентним, невиділеним і як би «завішеним» різними формами культурозасвоєння і культуротворчості. Дорослішання проходить поза освітньої системи, а освіта – поза системи дорослішання.

Особливістю сучасного навчання залишається орієнтація на передачу готових знань, відтворення емпіричного типу мислення. Причому аналіз показує, що спецшколи і школи з поглибленим вивченням одного або комплексу предметів відрізняються від традиційної неякісно, а тільки кількісно. Окрім цього, традиційно питання навчання та організації шкільного життя ставилися до ведення вчителів. І тільки в питаннях взаємин в класі і організації дозвілля школярі отримують деяку реальну самостійність [29, 50].

В якості іншої причини можуть бути розглянуті особливості вчителів загальноосвітніх шкіл. Дослідження прийняття, рішень педагогами [70] показали, що вони не мають простих і надійних прийомів аналізу своєї взаємодії з учнями та учнів один з одним. Реагують на складну ситуацію, орієнтуючись не на сутність труднощі і протиріччя, а на емоційні чинники

(симпатія – антипатія до партнера по спілкуванню). Рідко бачать причину утруднення в самих собі; умови ситуації розглядаються однобічно, упереджено. Самими педагогами це не помічається, тому не робляться зусилля зі збору інформації, необхідної для успішної організації взаємодії.

Крім того, були виявлені такі особливості як невміння виявляти істотні ознаки ситуації, дифузна, абстрактна оцінка ситуації і особистості учня, нечутливість до суперечностей, переважання ірраціональних соціально-педагогічних установок, несформованість умінь приймати оптимальне педагогічне рішення, відсутність усвідомлення себе відповідальним за те, що відбувається в конкретній ситуації не тільки в якості учасника, а й організатора-фасилітатора саме розвиваючих ситуацій [70].

Однією з істотних труднощів є мотиваційна: перевантажені педагоги не зацікавлені у виконанні якої б то не було діяльності, крім своїх безпосередніх обов'язків, що розуміються ними як навчання конкретному предмету.

За даними О.В. Борзової [8] переважна більшість учителів в старших класах враховують якість засвоєння учнями конкретного матеріалу, а не показники сформованості умінь і компетенцій, а причини невдач в своїй роботі бачать в самих учнів. Для них характерно недовіра учням, обмеження їх самостійності і ініціативи, постійна керівна роль учителя.

Аналіз психологічної літератури про розвиток вміння старшокласників приймати рішення в навчальній діяльності дозволяє виділити зміст, способи і умови навчання вмінню приймати рішення.

Одним з найважливіших умов є підтримка самостійного прийняття рішень. Дорослими має вітатися прагнення юнака самостійно приймати рішення, навіть якщо рішення не здається дорослому правильним.

Відсутність тиску з боку, дорослих як умова розвитку вміння приймати рішення підкреслювалася ще Ю. Козелецьким [31] в теорії реактивного опору при обмеженні вибору. Людині властиво домагатися повернення елімінованих альтернатив. Якщо дорослі тиснуть, прагнучі домогтися вибору певної альтернативи, то саме ця альтернатива здається менш привабливою.

Ухвалення рішення є механізмом саморегуляції, тому умови розвитку саморегуляції також можуть бути розглянуті як умови розвитку процесу прийняття рішення. Відомо, що розвиток саморегуляції не відбувається спонтанно, а вимагає створення спеціальних умов, одним з яких є орієнтація дорослих на автономію дітей (О.О. Конопкін).

Іншою умовою є включення роботи з розвитку саморегуляції в повсякденне життя підлітків і юнаків. При цьому принциповим положенням є те, щоб цілі були важливими для підлітка, а не задавалися штучно. Важлива також орієнтація на потреби і активність самих старшокласників, тому що не можна навчити раціональній тактиці пошуку вірного рішення лише за допомогою зауважень і дискредитації того, що в очах юнака є плодом його роздумів [77].

Одним із стимулів розвитку саморегуляції є дотримання принципів розвиваючого навчання (О.А. Аронова). Самостійність при прийнятті та реалізації рішень в навчальній діяльності є особливістю суб'єкта навчання. Тому умови розвитку суб'єкта навчання можуть бути прямо віднесені також і до розвитку вміння приймати рішення.

Умови розвитку вміння приймати рішення в контексті умов розвитку самого суб'єкта навчання проаналізовані в роботі Н.Ю. Скороходової [83]. Уміння цілеспрямовано створювати умови для прийняття рішень самими учнями розглядається в цій роботі як одне з базових умінь вчителя з розвиваючим стилем керівництва.

Організаційні умови взаємодії, створювані вчителем, повинні створювати умови для самостійного прийняття рішень школярами, причому таким чином, щоб це сприяло, а не перешкоджало досягненню цілей спільної діяльності. В роботі Н.Ю. Скороходової виділяються такі організаційні умови, що сприяють самостійному прийняттю рішень як надання необхідної інформації для прийняття рішень і існування власної «зони відповідальності», усередині якої людина має право на самостійне прийняття рішень.

Поняття «зона відповідальності» визначається як коло проблем, прийняття рішень за якими належить конкретним особам. В ході взаємодії двох суб'єктів діяльності, якими є вчитель і учень, виділяються три зони відповідальності: зона відповідальності вчителя, зона відповідальності учня і зона спільної відповідальності.

Учитель повинен вміти розподіляти «зони відповідальності» між собою і учнями, розрізняти проблеми, за якими приймати рішення буде він сам або учні. У зоні спільної відповідальності важливо правильно організувати взаємодію. Передбачуваність ситуації, що дозволяє приймати рішення, може з'явитися тільки при наявності правил і процедур, які визначають взаємодію. Тільки наявність зрозумілих, чітко окреслених обмежень дає свободу прийняття рішень [83].

Важливими умовами є також прагнення вчителя якомога частіше ставити учнів в ситуацію вибору і інтерпретація причин того, що відбувається – як зусиль, що повністю залежать від учня.

Н.Ю. Скороходова бачить можливість навчання прийняттю рішень через:

- Надання учневі можливості реального значущого вибору, бажано з декількома альтернативами.

- Надання можливості вибору цілей і способів їх досягнення (на початку вивчення теми – це вибір форм роботи і перевірки знань, вибір завдань, способів дій тощо).

- Створення серії завдань, що розрізняються за складністю та надання можливості вибору і можливості отримання інформації про результат діяльності, оцінки якості виконання завдання. Учень сам вибирає завдання або погоджується із запропонованими учителем, сам приймає рішення про перехід до наступного етапу навчання, сам планує прогрес.

- Використання модульної технології навчання або її компонентів, таких, як контрактна система оцінювання.

Роль педагога бачиться фахівцями [71, 72] в оснащенні засобами процесу прийняття рішення. А оскільки кожна дія щодо прийняття рішень виявляється досить складною, багатоваріативною, психологічній теорії і практиці розглядаються способи навчання кожному з елементів, що призводять до прийняття обґрунтованого рішення. Серед таких способів – пропозиція приміряти і програти в умовному плані різні сценарії, спрогнозувати наслідки прийнятого рішення, уявити наслідки не тільки інтелектуально, а й емоційно і ін.

Отже, необхідне цілеспрямоване навчання вмінню приймати рішення. Найбільший потенціал для такого навчання має школа. Але для успішного виконання цього завдання слід дотримуватися низки умов, серед яких можливість для отримання досвіду прийняття рішень, існування власної «зони відповідальності», передача відповідальності за рішення і їх наслідки.

Проведений теоретичний аналіз дозволяє зробити наступні висновки:

Прийняття рішення – це процес, який починається з виникнення проблемної ситуації і передбачає особистісно-інтелектуально опосередкований вибір найкращого рішення з безлічі альтернативних варіантів і його реалізацію. За своєю суттю прийняття рішення є когнітивно-регулятивним процесом, засобом вирішення проблем, компонентом і механізмом саморегуляції й самовизначення особистості.

Розгляд прийняття рішення як процесу передбачає вивчення основних його етапів: перший – виявлення та аналіз проблеми; другий – реалізація рішення. При виявленні проблеми суб'єкт здійснює пошук інформації, її аналіз, формулює альтернативи, аналізує їх наслідки і здійснює вибір. Реалізація рішення передбачає самоорганізацію і оцінку результату.

При вивченні прийняття рішення в регулятивному контексті необхідний ретельний розгляд суб'єктивних репрезентацій ситуацій прийняття рішення; особистісних чинників його регуляції: раціональності, імпульсивності, емоційності і ступеня орієнтованості на інших людей при прийнятті рішень.

Ситуація ризику має свої особливості і актуалізує процес прийняття рішення.

Врахування фактора особистісного ризику передбачає розгляд суб'єктивних репрезентацій ризику і прийняття ризику як схильності і готовності до нього суб'єкта. Під схильністю до ризику розуміється готовність наражатися на небезпеку і відчувати гострі відчуття. Під готовністю до ризику – вміння суб'єкта приймати рішення в умовах ризику і його готовність до актуалізації свого інтелектуального та особистісного потенціалів при прийнятті рішень.

Виділяються такі типи ризику як пізнавальний, цільовий і гедоністичний. Пізнавальний ризик пов'язаний з готовністю приймати рішення в умовах невизначеності, цільовий передбачає спрямованість на зовнішні прагматичні цілі; гедоністичний орієнтований на отримання задоволення від надзвичайно сильних, амбівалентних переживань, що виникають в момент небезпеки.

До старшого шкільного віку є всі необхідні передумови для розвитку вміння приймати рішення: розумова готовність, наявність здатності до саморегуляції і прогнозування, які дозволяють передбачити результати прийнятих рішень і нести за них відповідальність. Але старшокласники, які не пройшли спеціального навчання, рідко ухвалюють рішення раціонально і обґрунтовано.

Старший шкільний вік має низку особливостей, які впливають на прийняття рішень: прагнення продемонструвати свою «дорослість» в поєднанні з малим досвідом, прагнення до самопізнання, юнацький егоцентризм з почуттям невразливості, самовпевненість, емоційність, імпульсивність, схильність до впливу однолітків.

При навчанні вмінню приймати рішення необхідним є дотримання певних умов: цілеспрямоване сприяння самостійного прийняття рішень з наданням можливості реального значущого вибору і наявністю великої кількості ситуацій вибору; включення роботи з розвитку вміння приймати

рішення в повсякденне життя старшокласників; існування чітко визначеної власної «зони відповідальності»; наявність правил і процедур, які визначають взаємодію в «зоні спільної відповідальності»; передача відповідальності за рішення і його наслідки.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ СТАРШОКЛАСНИКАМИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

3.1. Організація та методичне забезпечення дослідження

Метою емпіричного дослідження було вивчення особливостей прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності.

В основу дослідження було покладено *припущення* про те, що існують особливості прийняття рішень в умовах невизначеності, характерні для старшого шкільного віку; прийняття рішень старшокласниками визначається комплексом психологічних чинників.

Дослідження проводилося на базі КЗ «Тимошівська ЗОШ І-ІІІ ступенів» села Тимошівка Михайлівського району Запорізької області. Дослідницьку вибірку склали 28 учнів 10-11 класів (16 дівчат, 12 хлопців). Експериментальне дослідження особливостей прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності проводилося в три етапи.

Перший етап: здійснення теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури з теми дослідження, визначення підходів до вивчення проблеми, аналіз процесу прийняття рішень в ранній юності, здійснення підбору надійного пакету діагностичних методик.

Другий етап: проведення емпіричного дослідження особливостей прийняття рішень старшокласниками: вивчення суб'єктивних репрезентацій поняття «прийняття рішення» – встановлення ситуацій, які, на думку старшокласників, характеризуються невизначеністю і вимагають прийняття рішень, вивчення особистісних особливостей, що впливають на прийняття рішень в старшому шкільному віці.

Третій етап: виявлення психологічних чинників прийняття рішень в старшому шкільному віці (схильність і готовність до ризику, раціональності, імпульсивності, емоційності, орієнтація на інших), здійснення інтерпретації отриманих результатів.

Згідно з метою та гіпотезою дослідження було підібрано відповідний психодіагностичний інструментарій, який склали наступні методики:

- «Методика вільних описів» (авт. А.В. Карпов) [27];
- «Особистісні чинники прийняття рішень» (ЛФР-25) (авт. Т.В. Корнілова) [30];
- «I7 – Імпульсивність» (авт. Г. Айзенк, С. Айзенк; адапт. Т.В. Корнілової, О.А. Долинкової) [40];
- «Емоційний фактор прийняття рішень» (авт. А.В. Румянцева) [77];
- «Орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень» (авт. А.В. Румянцева) [77]

Математико-статистичні методи обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20 (описова статистика, t-критерій Стьюдента, множинний регресійний (кореляційно-регресивний) аналіз), контент-аналіз.

Розглянемо детальніше обрані методики дослідження.

Методика вільних описів (А.В. Карпов). Важливою вимогою до організації дослідження є необхідність дотримання його екологічної валідності, тобто максимального наближення до реальних ситуацій, в яких люди приймають рішення (А.В. Карпов; Т.В. Корнілова). Для цього респондентам було запропоновано самим сформулювати конкретні життєві ситуації, а потім – варіанти їх вирішення.

Тому джерелом інформації про особливості уявлень старшокласників про ризик і прийнятті рішень служили вільні опису проблемних ситуацій з невизначеністю та ризиком з власного досвіду школярів. Старшокласникам пропонувалося описати ситуацію, в якій вони самостійно приймали рішення, а потім оцінити, чи була ситуація ризикованою, наскільки, і в чому саме

полягав ризик. Потім респондентам задавалися уточнюючі питання: у чому полягала невизначеність, ризик? Чому Ви вибрали саме такий варіант вирішення? Що допомогло прийняти рішення?

При обробці отриманих даних для їх логічної організації і для цілей типологічного аналізу використовувався контент-аналіз.

Методика «Особистісні чинники прийняття рішень» (ЛФР-25) Т.В. Корнілової призначена для діагностики двох особистісних властивостей – готовності до ризику і раціональності – як психологічних змінних, що відображають характеристики особистісної регуляції виборів суб'єкта (як прийняття рішень) в широкому контексті життєвих ситуацій.

Методика містить 25 пунктів, де використовується трьох категоріальна відповідь:

- 1 – «вислів добре мене характеризує»;
- 0 – «характеризує мене наполовину»;
- 1 – «вислів до мене не відноситься».

Методика основана на припущенні про можливість усвідомлення особистістю того, якою мірою для неї характерні продуктивні способи вирішення ситуацій невизначеності, тобто пункти, що входять до опитувальника, відображають суб'єктивні репрезентації особистісного ризику в самосвідомості.

В основі підбору пунктів опитувальника лежала методика Q-сортування німецького психолога Х. Вольфрама – EQS, що включала спочатку 3 шкали – нерішучості, ризикованості та раціональності. В анкетах ЛФР були посилені 2 останні шкали, а шкала нерішучості прибрана, оскільки виявилася пов'язаною з тривожністю, але не з характеристиками виборів суб'єкта.

Готовність до ризику в концепції Т.В. Корнілової розуміється як особистісна властивість саморегуляції, що дозволяє людині приймати рішення і діяти в ситуаціях невизначеності. Тобто, це не стільки особистісна диспозиція, скільки досить генералізована характеристика способів виходу

суб'єкта з ситуацій невизначеності. Як індивідуальна характеристика ця готовність передбачає також оцінку суб'єктом свого минулого досвіду (з точки зору почуття «Я ризикую», результативності своїх дій в ситуаціях шансу, вміння покладатися на себе без достатнього орієнтування в ситуації). Готовність до ризику пов'язується з різними видами активності, в тому числі і з такими, що мають неадаптивний характер. Критерій прийняття ризику включає акт суб'єктивної оцінки: ризик з точки зору суб'єкта є там, де ним не тільки виявлено невідповідність необхідних або потенційних можливостей в управлінні ситуацією, але і де невизначеною є оцінка самого потенціалу своїх можливостей.

Шкала «раціональності» вимірює готовність обдумувати свої рішення і діяти при можливо повному орієнтуванні в ситуації, що може характеризувати різні, в тому числі і ризиковані рішення суб'єкта.

За даними діагностики робиться висновок про те, чи є індивідуальний показник досліджуваного заниженим (потрапляє в чверть найнижчих результатів), завищеним (у чверть найбільш високих балів) або типовим для осіб даної вибірки.

Методика «І7 – Імпульсивність» Г. Айзенка, С. Айзенка призначена для виявлення імпульсивності, яка є важливим показником для організації міжособистісної взаємодії.

Опитувальник включає 3 шкали: імпульсивність; схильність до ризику; емпатія. Початковий варіант опитувальника містив 54 твердження, на які респондент має відповісти «так» чи «ні». За результатами факторизації даних на російськомовній вибірці був запропонований короткий варіант опитувальника, що складається з 28 пунктів, зі збереженням колишніх 3 шкал і різними ключами для чоловіків і жінок.

Два компонента в конструкті «імпульсивності» діагностуються шкалами: а) особистісної схильності до ризику як «схильності до пошуку сильних відчуттів» і б) власне імпульсивності як «зниження самоконтролю».

Шкала «емпатії» вимірює здатність співпереживати іншому, заражатися його емоціями, співчувати. Схильність до ризику Г. Айзенк відрізняв від імпульсивності, більш тісно пов'язаною з темпераментом, хоча вказував «проміжне» місце цієї властивості в системі основних генералізованих особистісних рис. За конвергентною схемою тестування респондентів опитуваннями І7 і ЛФР (Т.В. Корнілова) та застосуванні факторного аналізу для обробки даних в матрицях інтеркореляцій, дослідникам вдалося виділити наступні загальні чинники: імпульсивність (зниження самоконтролю), раціональність (схильність до обдумування рішень), а також самостійні фактори: схильність до ризику як до пошуку відчуттів і як готовність приймати рішення в ситуаціях невизначеності або при неповноті інформації. Ці результати розглядаються авторами як емпіричний доказ на користь того, що необхідно розрізняти суб'єктивні шкали, що стоять за психологічними конструктами «імпульсивності» і «розкутості».

«Емоційний фактор прийняття рішень» (А.В. Румянцева). Проведений аналіз психологічної літератури показав, що крім зазначених особистісних факторів на прийняття рішень в юності впливають такі особливості віку, як емоційність і схильність до впливу групи.

Методика А.В. Румянцевої містить 10 питань, що охоплюють психологічні конструкти емоційності, супутньої процесу прийняття рішень:

- загальне емоційне тло при ухваленні рішення;
- наявність соматичних проявів тривожності і невпевненості (безсоння);
- наявність переживань, пов'язаних з усвідомленням існування проблеми і необхідності прийняття рішень (небажання приймати рішення, уникнення прийняття рішень);
- наявність проявів невпевненості на різних етапах процесу прийняття рішень (прагнення радитися, постійне обдумування; неможливість від нього відвернутися, мислене повернення до вже ухваленого рішення);

- наявність емоційної оцінки альтернатив і прогнозу своїх емоційних переживань.

В ході дослідження респондентам пропонується оцінити свої особливості, погоджувачись або не погоджувачись з поданими висловлюваннями. Результат оцінюється за кількістю пунктів анкети, з якими досліджуваній погодиться – чим їх більше, тим більше емоційність при прийнятті рішень.

«Орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень» (авт. А.В. Румянцева). При включенні прийняття рішень в соціально-психологічний контекст про ступінь самостійності суб'єкта судять по його можливостям протистояти тиску групи, бути достатньо незалежним у судженнях і рішеннях від впливів соціуму або ж виявляти конформізм і соціальний догматизм як некритичне прийняття нав'язуваних соціумом думок і критеріїв прийняття рішень (Т.В. Корнілова).

Для виявлення орієнтованості на інших людей при прийнятті рішень ми використовували методику А.В. Румянцевої. Анкета охоплює наступні питання:

- прагнення перекласти ухвалення рішення на іншу людину;
- прагнення відповідати очікуванням;
- орієнтація на іншого як джерело інформації, досвіду та ресурсів;
- орієнтації на іншого як еталон оцінювання;
- наявність бажання врахувати інтереси іншого;
- можливості протистояти впливу і тиску групи.

Результат оцінюється за кількістю пунктів анкети, з якими респондент погоджується.

3.2. Особливості прийняття рішень старшокласниками в умовах невизначеності

3.2.1. Суб'єктивні уявлення про невизначеність в ранньому юнацькому віці

Суб'єктивні репрезентації ситуації прийняття рішень в умовах невизначеності є внутрішніми (суб'єктивними) умовами регуляції прийняття рішень і визначають весь процес вибору: починаючи з того, чи буде ситуація взагалі сприйнята як проблемна і закінчуючи тим, яким альтернативам буде віддано перевагу. Це проміжна ланка, що опосередковує прийняття рішення.

Суб'єктивні уявлення про прийняття рішень проявляються в описі суб'єктом своїх власних виборів. Розглянемо опис старшокласниками ситуацій, в яких вони самостійно приймали рішення в ситуації невизначеності. Описані ситуації були згруповані за типами (табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Типи описаних старшокласниками ситуацій прийняття рішення і частота їх зустрічальності (%)

Тип ситуації	Зміст ситуації	Частота зустрічальності (%)
Навчальна діяльність і вибір професії	<ul style="list-style-type: none"> - вибір майбутньої професії / ЗВО - прогуляти - піти без підготовки на іспит, контрольну - вибір школи /класу - конфлікт з учителем 	30,37

Продовження таблиці 3.1

Стосунки з протилежною статтю	<ul style="list-style-type: none"> - зрада - сексуальні відносини, - прояснення відносин - розлучення 	13,09
Ненормативна поведінка	<ul style="list-style-type: none"> - вживання алкоголю (в тому числі в школі) - куріння - бійки (в тому числі в школі) 	15,71
Спорт і розваги	<ul style="list-style-type: none"> - екстремальні види спорту - гра в карти / гральні автомати 	8,9
Порятунок людей або тварин	<ul style="list-style-type: none"> - потопаючі - надання першої допомоги - порятунок котів, собак, птахів 	5,76
Покупки і кредити		2,62
Порушення заборон (поза школою)	<ul style="list-style-type: none"> - витратити гроші - піти на ніч - виїхати в інше місто - залишити на ніч улюбленого або друзів 	12,04
Відносини з друзями	<ul style="list-style-type: none"> - вибір між двома друзями - встати на чиюсь сторону в суперечці 	4,19

Згідно з отриманими даними, найчастіше старшокласники описують ситуації, в яких вони приймали рішення в школі (30,37%). До цього типу віднесено ситуації, пов'язані з відвідуванням або пропуском занять; вибором іспиту; вибором майбутньої професії або закладу вищої освіти; вибором школи або класу; тактикою поведінки з учителями.

У ситуаціях, віднесених до міжособистісних відносин з протилежною статтю (13,09%) виділяються такі: рішення про встановлення відносин або їх зміні (розлучення, примирення, зрада); рішення, пов'язані з сексуальним життям. Невизначеність в цих ситуаціях пов'язана з загрозою отримання відмови, страхом зіпсувати відносини, втратити кохану людину або її довіру.

До ситуацій ненормативної поведінки (15,71%) віднесено бійки у молодих людей і розборки у дівчат, вживання алкоголю і тютюнопаління, їзда на машині без прав. Невизначеність та ризик в цих ситуаціях пов'язаний з можливістю бути спійманим співробітниками поліції, зіткнутися з агресією з їхнього боку і понести відповідне покарання.

У спорті і розвагах (8,9%) старшокласники приймали рішення про участь в екстремальних видах спорту; гри в карти та гральні автомати. Ці ситуації пов'язані з загрозою самооцінці і фізичному здоров'ю.

5,76% складають ситуації, пов'язані з порятунком тварин та людей. Зокрема, це порятунок котів, собак, птахів; надання першої допомоги; спасіння потопаючого.

Незначну кількість ситуацій вибору (2,62% від загальної кількості) становлять ситуації, пов'язані з певними покупками та спробою взяти кредит.

Старшокласниками також були описані ситуації невизначеності, що стосуються порушення певних заборон поза школою (12,04%). Це: витрата грошей; ухід з дому на ніч; від'їзд до іншого міста; залишення на ніч улюбленого або друзів. Однією з провідних підстав «невизначеності» є страх покарання з боку дорослих (батьків, тренера тощо) та засмучення близької людини.

4,19% ситуацій складають такі, що стосуються відносин юнаків з друзями: вибір між двома друзями; встати на чиюсь сторону в суперечці. В цих ситуаціях невизначеність пов'язана зі страхом зіпсувати відносини, втратити друга або його довіру.

Таким чином, більшість ситуацій прийняття рішення у старшокласників пов'язані зі школою і майбутньою професією. Крім того,

вони часто приймають рішення в міжстатевих стосунках, в ситуаціях ненормативної поведінки, порушення заборон. У старшокласників в більшості випадків невизначеність зв'язується зі страхом покарання або засудження з боку дорослих або суспільства, а також із загрозою зробити невірний вибір (зокрема, по відношенню до майбутньої професії), рідше – з небезпекою зіпсувати відносини або з погрозою для життя і здоров'я.

Характерно, що одні й ті ж ситуації у різних людей то містять невизначеність, то – ні (наприклад, рішення про вибір місця навчання і про відвідування уроків). Деякі старшокласники вважають, що від цього залежить їхнє майбутнє, деяким все одно. Тобто, оцінка ступеня невизначеності ситуації залежить від індивідуальних особливостей особи. Кожна людина схильна оцінювати широкий спектр ситуацій як «невизначених», незалежно від їх змісту.

3.2.2. Особистісні чинники прийняття рішень

Прийняття рішень опосередковується також певними внутрішніми психологічними механізмами, когнітивними й особистісними регуляторами, в якості яких виступають особистісні властивості регуляції процесів прийняття рішень або особистісні чинники прийняття рішень. Їх вплив багато в чому визначає суб'єктивні переваги тих чи інших форм активності і результат дій або виборів суб'єкта. Результати, отримані за методикою Т.В. Корнілової представлені в табл. 3.2 та рис. 3.1.

Таблиця 3.2.

**Особистісні чинники прийняття рішень – за методикою Т.В. Корнілової
(бали)**

Особистісні чинники	Юнаки	Дівчата	Середнє значення
Готовність до ризику	2,86	2,83	2,85
Раціональність	2,21	2,56	2,39

Отримані дані засвідчили, що для досліджуваних старшокласників характерний типовий (середній) рівень *готовності до ризику* ($M=2,85$). Слід зауважити, середній показник за вибіркою знаходиться на крайній межі діапазону, тобто можна говорити про тенденцію до завищеного рівня готовності до ризику досліджуваних. Готовність до ризику характеризує тактики і суб'єктивні переваги тих чи інших форм активності, узагальнені характеристики способів виходу суб'єкта з ситуацій невизначеності. Як індивідуальна характеристика, ця готовність передбачає і оцінку суб'єктом свого минулого досвіду (з точки зору почуття «Я ризикую», результативності своїх дій в ситуаціях шансу, вміння покладатися на себе без достатнього орієнтування в ситуації), усвідомлення того, наскільки він інтелектуально опосередковує свої рішення в ситуаціях невизначеності. Такі ситуаційні фактори ризику (невизначеності), як неповнота інформації, фізична або психологічна погроза, об'єктивні можливості контролю над змінами ситуації можуть не збігатися з суб'єктивним сприйняттям ризику.

Числові показники за шкалою *раціональності* також зафіксовано в межах типового (середнього) рівня розвитку ($M=2,39$), але з тенденцією до заниженого рівня розвитку. Раціональність як готовність обдумувати свої рішення і діяти при можливо повній орієнтуванні в ситуації, може характеризувати різні, в тому числі і ризиковані рішення суб'єкта (як в

поведінковому, так і в пізнавальному планах). Раціональність може кваліфікуватися як готовність до обмірковування підстав своїх рішень і дій на основі розрахунку.

Аналіз особистісних особливостей, що впливають на прийняття рішень, з урахуванням статевої приналежності більш наочно представлений на рис. 3.1.

Аналіз даних показав, що «ризикованість» характерна як для юнаків, так і для дівчат, але у юнаків значимо вище прагнення до ризику (середнє значення у юнаків $M=2,86$, у дівчат $M=2,83$). Очевидно, дівчата більш обережні, меншою мірою прагнуть до авантюрних вчинків, однак виявлені відмінності є незначними. В цілому, показники готовності до ризику відповідають таким особистісним рисам, як схильність до авантюри, соціальна сміливість, рішучість, тяга до сильних відчуттів (висока сила Супер-его); одночасно совісність, завзятість, почуття відповідальності, моралістичний, вольовий самоконтроль; при цьому присутні також невпевненість і сензитивність (на протигагу реалістичності і жорсткості мислення); відкритість і легкість в спілкуванні, емоційна стійкість і врівноваженість; самоствердження, непоступливість; активність, безтурботність і піднесеність [38].

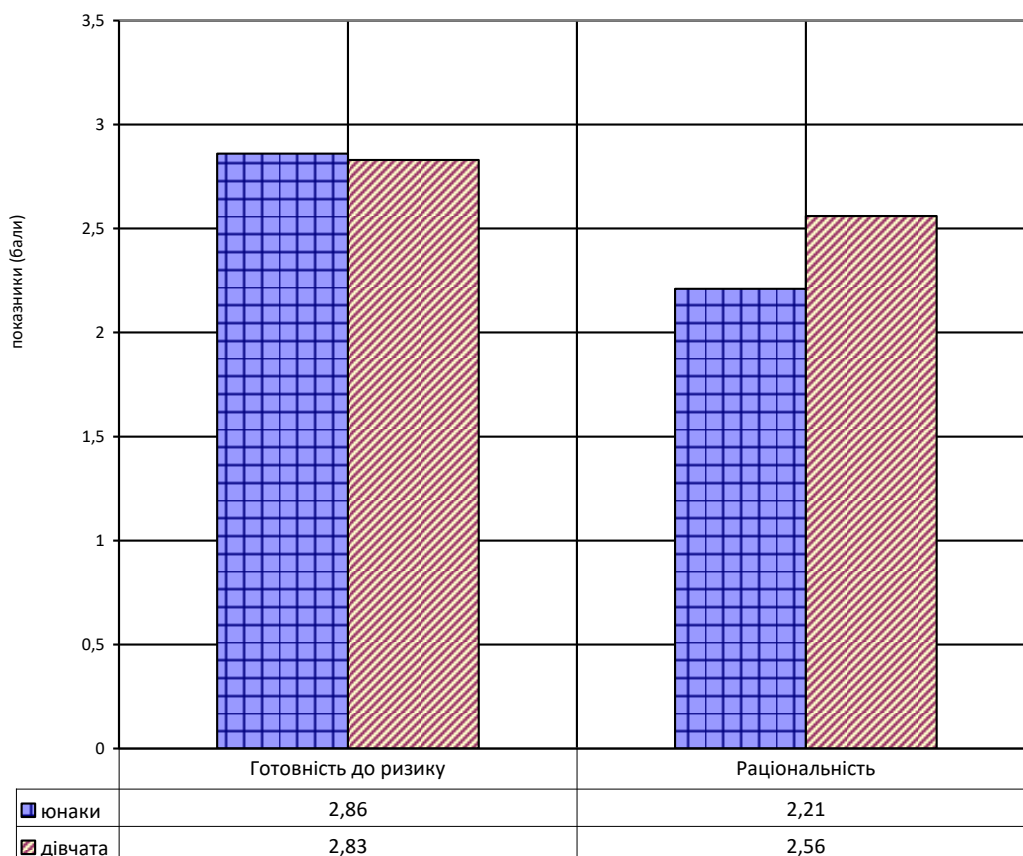

Рис. 3.1. Особистісні чинники прийняття рішень в юнаків та дівчат (бали)

Аналіз даних за шкалою «раціональність» показав, що діяти на основі розрахунку більш характерно для дівчат (середнє значення у юнаків $M=2,21$, у дівчат $M=2,56$). В цілому, показники раціональності відповідають таким особистісним рисам, як високий рівень інтелекту, підозрілість, розвинена уява, проникливість, розважливість (хитрість, досвідченість), заклопотаність, схильність до почуття провини; радикалізм (свобода думки), самодостатність (орієнтування на власні рішення).

Таким чином, досліджувані старшокласники характеризуються більшою готовністю до ризику (дієвої апробації різних шляхів досягнення мети, готовністю діяти без повного виявлення орієнтирів, активно шукати нехай малоімовірний, але шанс на успіх), ніж до раціональності (обмірковування підстав своїх рішень і дій на основі розрахунку).

Перейдемо до аналізу результатів наступних особистісних чинників прийняття рішень. Дані, отримані за методикою Г. Айзенка, С. Айзенка представлені в табл. 3.3 та рис. 3.2.

Таблиця 3.3.

Показники імпульсивності старшокласників – за методикою Г. Айзенка, С. Айзенка (бали)

Особистісні чинники	Юнаки	Дівчата	Середнє значення
Імпульсивність	1,78	2,74	2,26
Схильність до ризику	4,53	3,3	3,92
Емпатія	1,83	3,96	2,9

За шкалою *імпульсивності* показники за вибіркою зафіксовано в межах середнього рівня ($M=2,26$). Водночас, для дівчат більш характерна імпульсивність – схильність діяти за першим спонуканням, під впливом пориву, зовнішніх обставин або емоцій (середнє значення у юнаків $M=1,78$, у дівчат $M=2,24$). Імпульсивність також може вказувати на особистісну схильність до ризику як «схильності до пошуку сильних відчуттів», а також на зниження самоконтролю.

Показники за шкалою схильності до ризику виявилися аналогічними до результатів за методикою Т.В. Корнілової. Загальний бал за вибіркою дорівнює $M=3,92$ (високий рівень). «Ризикованість» більш характерна для юнаків, ніж для дівчат (середнє значення у юнаків $M=4,53$, у дівчат $M=3,30$).

За шкалою *емпатії* показники за вибіркою зафіксовано в межах середнього рівня ($M=2,9$). При цьому рівень емпатії в дівчин – вище, ніж у юнаків (середнє значення у юнаків $M=1,83$ – низький рівень емпатії, у дівчат $M=3,96$ – високий рівень емпатії). Емпатія характеризує здатність співпереживати іншому, заражатися його емоціями, співчувати.

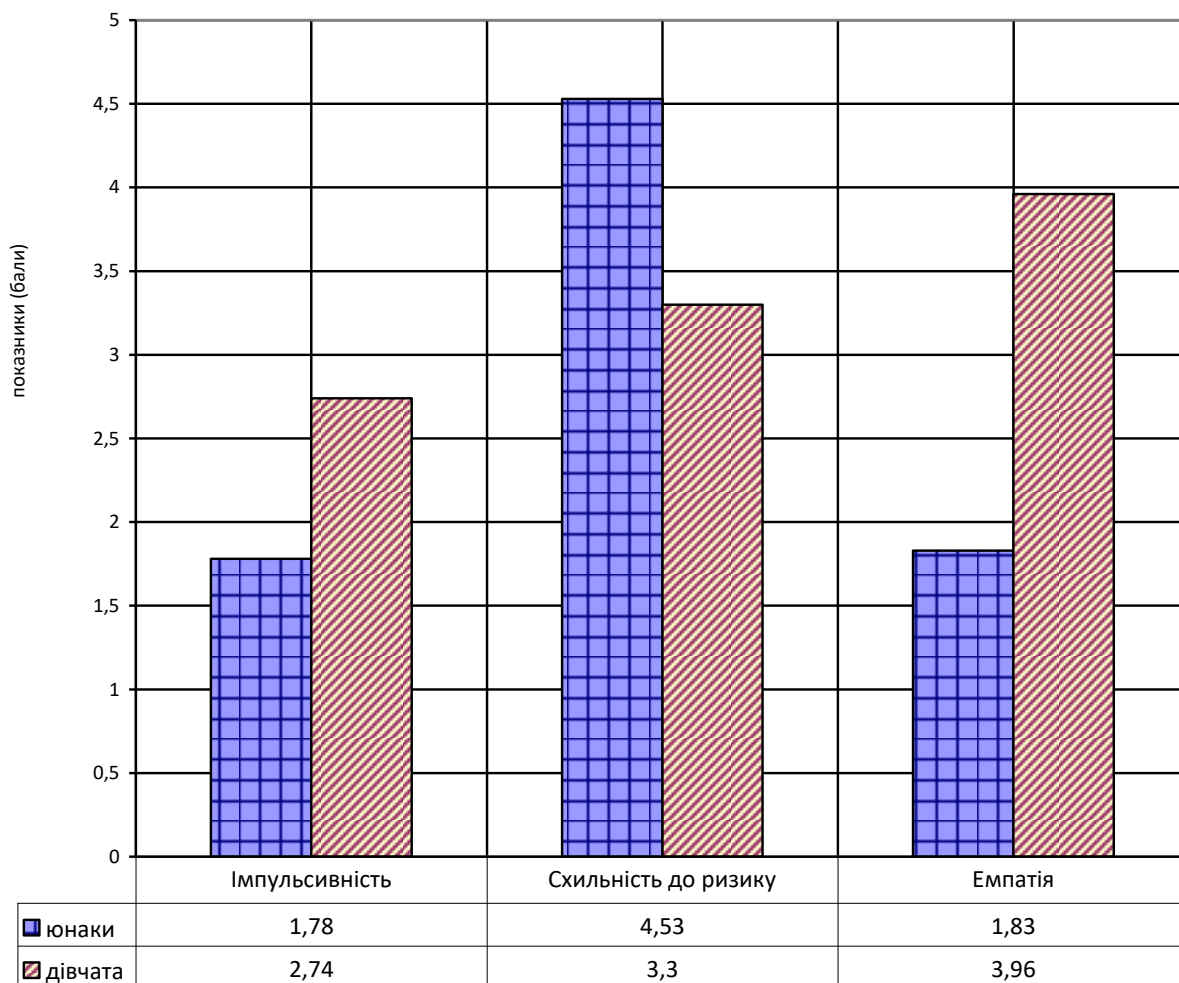

Рис. 3.2. Показники імпульсивності юнаків та дівчат (бали)

Дані досліджень А.В. Румянцевої [77] показали, що раціональність юнаків частіше може бути охарактеризована як холоднокровна розсудливість, пов'язана з високим рівнем інтелекту. У дівчат же прагнення когнітивно опосередковувати рішення у багатьох випадках поєднується з яскраво вираженими емоційними переживаннями, емпатією і прагненням орієнтуватися на оточуючих людей. Для них більш характерно коливатися, при прийнятті рішень, відмовлятися від ризикованих рішень або дій. Такі дані перекликаються з результатами нашого дослідження.

3.2.3. Оцінка емоційного фактора прийняття рішень

Супроводжуючи практично будь-які прояви активності людини, емоції слугують одним із головних механізмів внутрішньої регуляції психічної діяльності й поведінки, спрямованих на задоволення актуальних потреб. Емоції та почуття можуть виступати провідними чинниками у процесі прийняття тих рішень, без яких неможливо чи недоцільно зважувати аргументи та виокремлювати альтернативи, тобто здійснювати, переважно, логічні операції [67, 111].

Дія емоційно-почуттєвих психологічних механізмів у юнацькому віці є особливо виразною, оскільки у юнаків і дівчат доволі розвиненими і проявленими в поведінці і спілкуванні є емоції, почуття, афекти, бажання, прагнення, тобто всі афективні стани. Така афектизація забезпечує набуття емоційної привабливості чи відрази для старшокласників тих чи інших рішень, при цьому модальність основних емоцій і почуттів у процесі прийняття рішень різної спрямованості може суттєво не відрізнятися.

Результати, отримані за методикою А.В. Румянцевої [77] представлені в табл. 3.4 та рис. 3.3.

Таблиця 3.4.

Емоційний фактор прийняття рішень (бали)

Показник	Юнаки	Дівчата	Середнє значення
Емоційний фактор	4,59	5,67	5,13

Згідно з отриманими даними, дія емоційного фактора при прийнятті рішень характеризується середнім рівнем ($M=5,13$ балів з 10 можливих). В ході дослідження аналізу підлягали: загальне емоційне тло при ухваленні рішення; наявність тривожності, невпевненості, переживань, пов'язаних з

усвідомленням існування проблеми і необхідності прийняття рішень. При цьому, в дівчат більшою мірою проявляється емоційний фактор при прийнятті рішень ($M=5,67$), порівняно з юнаками ($M=4,59$).

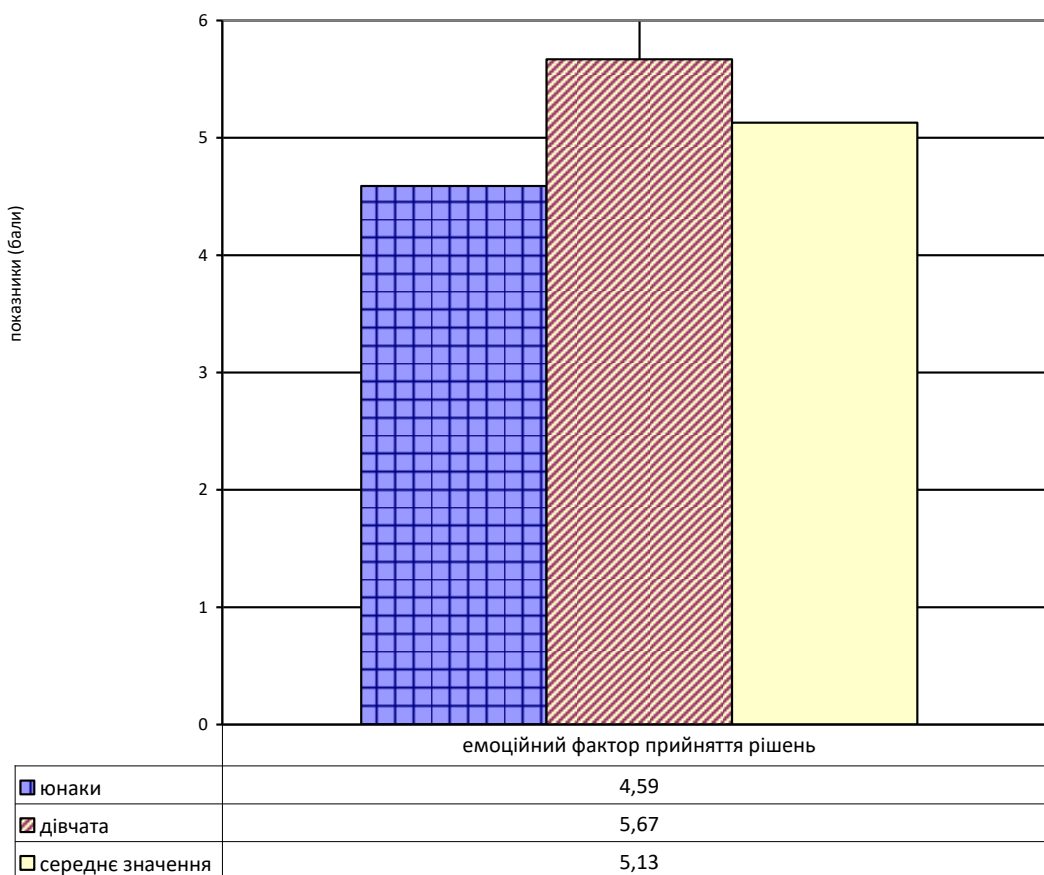

Рис. 3.3. Емоційний фактор прийняття рішень в юнаків та дівчат (бали)

Емоційний стан суб'єкта у процесі аналізу ситуації і прийняття рішення І. Джаніс та Л. Манн [104] характеризують, переважно, як негативний, в якому можуть домінувати сумніви щодо можливості знайти найкращий засіб уникнути небезпеки, або прояви надмірної тривоги. Ефективне прийняття рішення здійснюється у стані уважності, зібраності у небезпечній і складній ситуації.

Афект, як називають сильне і відносно коротке емоційне переживання, що характеризується різко вираженими руховими і вісцеральними проявами (Л.С. Виготський, В.К. Вілюнас, С.Л. Рубінштейн та ін.) перешкоджає цілеспрямованій інтелектуальній дії. Афекти виникають у критичних умовах

при неспроможності суб'єкта знайти адекватний вихід із небезпечних несподіваних ситуацій. Прийняття рішень під впливом афекту позбавляє його особистісного змісту, оскільки в цьому стані особистість не контролює всіх станів свідомості.

За даними Л.В. Помиткіної [67] умовами прийняття оптимального рішення є:

- повнота списку варіантів і їх всебічний аналіз;
- точна і детальна оцінка кожного з них;
- увага до будь-яких, у тому числі й негативних висловлювань оточуючих людей з приводу кожного можливого варіанту.

3.2.4. Орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень

Особливістю соціального положення сучасних молодих людей є також те, що у сім'ях стало мало дітей і батьки (бабусі, дідусі, родичі) проявляють посилене піклування про них, сприяють несаможиттєвості. Постійна опіка не дає можливості накопичувати власний досвід і призводить до нерішучості молоді, нездатності саможиттєво приймати рішення.

На думку Л.В. Сохань, для того, щоб життя людини розвернулося як творчий процес, у її свідомості під впливом вказаних факторів і на основі власного досвіду повинна сформуватися модель активного ставлення до свого життя як до акту життєтворчості. Особливо відповідальними, на думку дослідниці, є так звані формативні роки – 12-18 років. Як свідчать дослідження, засвоєні особистістю у ці роки цінності, норми, моделі поведінки носять досить стійкий характер і за звичайних умов життя не підпадають під радикальні зміни. Навіть виключні події у соціальному чи індивідуальному житті істотно не трансформують цей психологічний хребет особистості.

Результати, отримані за методикою А.В. Румянцевої [77] представлені в табл. 3.5 та рис. 3.4.

Таблиця 3.5.

Орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень (бали)

Показник	Юнаки	Дівчата	Середнє значення
Орієнтованість на інших	7,19	6,84	7,02

Згідно з отриманими даними, орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень характеризується рівнем вищий за середній ($M=7,02$ балів з 10 можливих). В ході дослідження аналізу підлягали: прагнення перекласти ухвалення рішення на іншу людину; прагнення відповідати очікуванням; орієнтації на іншого як еталон оцінювання та джерело інформації; можливості протистояти впливу і тиску групи. Цікаво, що для юнаків ($M=7,19$) більш характерна орієнтація на інших, порівняно з дівчатами ($M=6,84$). Очевидно юнакам більшою мірою притаманно вміння критично ставитися до чужих впливів, оцінюючи їх відповідно до своїх поглядів і переконань, проявляти ініціативу.

Самостійність під час прийняття рішень людини полягає в умінні обходитись без чужої допомоги, а також в умінні критично ставитися до чужих впливів, оцінюючи їх відповідно до своїх поглядів і переконань. Несамостійність і безініціативність волі під час прийняття рішень особливо виразно проявляються у навіюваності та негативізмі, що зумовлюють схильність людини легко піддаватися чужим впливам, пропозиціям, або ж схильність ігнорувати думку інших, діяти всупереч, незважаючи на відсутність достатніх об'єктивних підстав для цього.

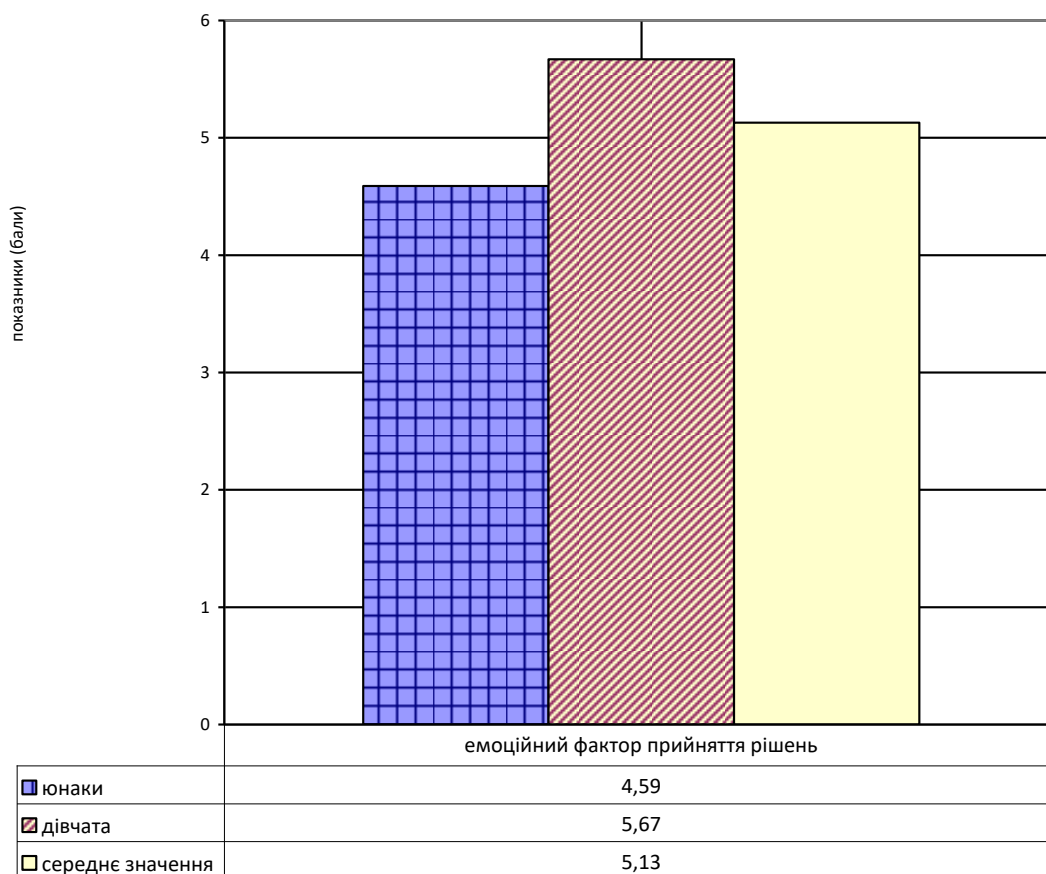

Рис. 3.4. Орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень в юнаків та дівчат (бали)

Важливою складовою прийняття рішення є відповідальність, що відображає певне соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства в цілому), характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм. Відповідальність у процесі прийняття характеризує здатності і можливості людини виступати у якості суб'єкта, свідомо накреслювати мету та виконувати прийняті рішення, здійснювати правильний вибір.

Отже, зіставлення даних, отриманих за допомогою опитувальників, показало, що орієнтованість на думку інших людей більш характерна для юнаків; у дівчат частіше переважає емоційність та емпатія. У молодих людей наявне прагнення до самоствердження або бажання уникнути

відповідальності, тому вони частіше змінюють рішення, якщо значуща людина з ним не згодна.

3.3. Узагальнені результати вивчення прийняття рішень старшокласниками

Прийняття рішень опосередковується певними внутрішніми психологічними механізмами, когнітивними й особистісними регуляторами, в якості яких виступають особистісні властивості регуляції процесів прийняття рішень або особистісні чинники прийняття рішень. Їх вплив багато в чому визначає суб'єктивні переваги тих чи інших форм активності і результат дій або виборів суб'єкта. Узагальнені показники особистісних чинників прийняття рішень старшокласниками представлено в табл. 3.6.

Таблиця 3.6.

Показники особистісних особливостей при прийнятті рішень (бали)

Чинники прийняття рішення	Юнаки	Дівчата	Середнє значення
Готовність до ризику	2,86	2,83	2,85
Раціональність	2,21	2,56	2,39
Імпульсивність	1,78	2,74	2,26
Схильність до ризику	4,53	3,3	3,92
Емпатія	1,83	3,96	2,9
Емоційний фактор	4,59	5,67	5,13
Орієнтованість на інших	7,19	6,84	7,02

Аналіз особистісних особливостей, що впливають на прийняття рішень, з урахуванням статевої приналежності показав, що як для юнаків, так і для дівчат характерна «ризикованість», але у юнаків значимо вище прагнення до ризику в умовах фізичної, небезпеки, що виявляється в ризикованій поведінці, яка носить неадаптивний характер («перевищити швидкість», «виконувати які-небудь дії в стані алкогольного сп'яніння» тощо). Дівчата ж більш обережні, меншою мірою прагнуть до авантюрних вчинків. У юнаків трохи вищі й показники схильності до ризику, що пов'язаний зі спортивними досягненнями (за опитувальником Г. і С. Айзенков: «стрибнути з парашутом», «пірнути воду з вишки», «дертися в гори», «спускатися в печери»). Для дівчат більш характерні імпульсивність – схильність діяти за першим спонуканням, під впливом пориву, зовнішніх обставин або емоцій і емпатія. Кілька вище у дівчат і емоційність при прийнятті рішень.

Зіставлення даних, отриманих за допомогою психодіагностичних методик, показало, що раціональність юнаків частіше може бути охарактеризована як холоднокрровна розсудливість, пов'язана з високим рівнем інтелекту. У дівчат же прагнення когнітивно опосередковувати рішення у багатьох випадках поєднується з яскраво вираженими емоційними переживаннями, емпатією і прагненням орієнтуватися на оточуючих людей. Для них більш характерно коливатися, при прийнятті рішень, відмовлятися від ризикованих рішень або дій. Окрім цього, за орієнтованістю на думку інших людей у дівчат частіше стоїть емоційність і емпатія. У молодих людей – прагнення до самоствердження або бажання уникнути відповідальності, тому вони частіше змінюють рішення, якщо значуща людина з ним не згодна.

При порівнянні ступеня вираженості особистісних факторів, що впливають на прийняття рішень у юнаків і дівчат статистично значущих відмінностей виявлено не було (за t-критерієм Стьюдента).

Для виявлення чинників, які вірогідно впливають на прийняття рішень старшокласниками в ситуації невизначеності ми використали множинний регресійний аналіз (кореляційно-регресивний аналіз). Аналіз регресії

дозволяє оцінити вплив декількох предикторів (чинників) на залежну змінну – прийняття рішень в умовах невизначеності. У нашому випадку в якості змінної «*прийняття рішень в умовах невизначеності*» виступає показник «*готовність до ризику*» за методикою Т.В. Корнілової. Як було зазначено, в цій концепції готовність до ризику розуміється як особистісна властивість саморегуляції, що дозволяє людині приймати рішення і діяти в ситуаціях невизначеності, характеристика способів виходу суб'єкта з ситуацій невизначеності. Критерій прийняття ризику включає акт суб'єктивної оцінки: ризик з точки зору суб'єкта є там, де ним не тільки виявлено невідповідність необхідних або потенційних можливостей в управлінні ситуацією, але і де невизначеною є оцінка самого потенціалу своїх можливостей [38].

До аналізу були включені наступні *чинники*: раціональність, імпульсивність, схильність до ризику, емпатія, емоційність, орієнтованість на інших; *залежна змінна* – готовність до ризику. При імовірності F-включення $\leq 0,050$ (F-виключення $\geq 0,100$), у рівняння регресії увійшли фактори, представлені у табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Результати множинного регресійного аналізу (включені змінні)

Зведення для моделі									
Модел	R	R-квадрат	скоригований R-квадрат	Стд. помилка оцінки	Змінення статистик				
					Зміни R квадрат	Зміни F	ст.св. 1	ст.св.2	Знч. зміни F
1	,355 ^a	,126	,123	1,62500	,126	40,106	1	278	,000
2	,435 ^b	,189	,183	1,56835	,063	21,445	1	277	,000
3	,464 ^c	,215	,207	1,54554	,026	9,238	1	276	,003
4	,498 ^d	,248	,237	1,51562	,033	12,005	1	275	,001

a. Предиктори: (конст) раціональність

b. Предиктори: (конст) раціональність, імпульсивність

c. Предиктори: (конст) раціональність, імпульсивність, емоційність

d. Предиктори: (конст) раціональність, імпульсивність, емоційність, орієнтація на інших

Дані таблиці 3.7 свідчать, що у рівняння регресії увійшли 4 предиктори:

- раціональність;
- імпульсивність;
- емоційність;
- орієнтованість на інших.

Коефіцієнт множинної кореляції R відображає зв'язок залежної змінної «готовність до ризику» (прийняття рішень в умовах невизначеності) із сукупністю незалежних змінних і дорівнює 0,498. Значення R^2 становить 0,248 і показує, що 24,8% дисперсії змінної «готовність до ризику» (прийняття рішень в умовах невизначеності) обумовлено впливом предикторів (чинників). Кожна з незалежних змінних має позитивну кореляцію (R) із залежною змінною.

Серед виключених змінних: схильність до ризику та емпатія. Очевидно, досліджуваним притаманно приймати рішення в умовах невизначеності, погоджуючись на певний ризик, але для них не характерна схильність до ризику як до пошуку сильних відчуттів. Також виявлено, старшокласники схильні орієнтуватися на думку оточуючих при прийнятті рішень, але їм не притаманна готовність до емоційного прийняття позиції іншої людини (емпатія).

Отже, на прийняття рішень старшокласниками впливають такі особистісні чинники: раціональність, імпульсивність, емоційність, орієнтованість на інших. В ході дослідження підтверджено гіпотезу про те, що існують особливості прийняття рішень в умовах невизначеності, характерні для старшого шкільного віку; прийняття рішень старшокласниками визначається комплексом психологічних чинників.

Прагнення когнітивно опосередковувати рішення поєднується в респондентів з вираженими емоційними переживаннями, імпульсивністю і прагненням орієнтуватися на оточуючих людей. Така раціональність близька нерішучості і пов'язана з далекими коливаннями при прийнятті рішення і тривожністю, нестійкістю ціннісних уподобань. Показник раціональності пов'язаний з емоційністю, тобто висока ступінь обмірковування своїх рішень

часто відповідає і більшій виразності емоційності при прийнятті рішень, що свідчить про більшу обережність і тривожність школярів. Орієнтація на думку оточуючих говорить про те, що для них характерно прагнення перекласти ухвалення рішення на іншу людину. Якщо ж не виходить уникнути вибору, то вони радяться з близькими, запитують їх думку, цікавляться їхнім досвідом в подібних ситуаціях. Переважно прийняття рішень потрібно від старшокласників у навчальній діяльності, в школі. Цей факт свідчить на користь того, що саме у школи є величезний потенціал для розвитку вміння приймати рішення.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз психологічної літератури показав, що прийняття рішення – це регулятивний процес, який починається з виникнення проблемної ситуації і передбачає особистісний інтелектуальний вибір найкращого рішення з безлічі альтернативних варіантів і його реалізацію. В науковій літературі представлена велика кількість підходів до виділення етапів прийняття рішень, що відрізняються ступенем деталізації. Узагальнення їх смислових підстав дозволяє виділити два великі етапи процесу прийняття рішення: перший – виявлення та аналіз проблеми; другий – реалізація рішення. При виявленні проблеми суб'єкт здійснює пошук інформації, її аналіз, формулює альтернативи, аналізує їх наслідки і здійснює вибір. Реалізація рішення передбачає самоорганізацію і оцінку результату.

Невизначеність як відсутність визначеності, однозначності може бути виявлена в безлічі ситуацій: у повсякденних ситуаціях, у ситуаціях міжособистісної комунікації, при міжособистісній і груповій взаємодії, при вирішенні завдань професійної та навчальної діяльності, при прийнятті рішень. Умови невизначеності в психологічному аспекті включаються в аналіз регуляції виборів і суджень людини. Спільність понять вибору і прийняття рішення задана їх ключовою характеристикою – вирішенням ситуації суб'єктивної невизначеності. Невизначеність містить в собі важливий потенціал для людини, за умови адекватної позиції у ставленні до невизначеності і можливості відчувати притаманні їй позитивні можливості.

2. Старший шкільний вік може бути розглянуто як найбільш важливий період для розвитку вміння приймати рішення. Аналіз наукової літератури, показав, що до старшого шкільного віку є всі необхідні передумови для розвитку процесу прийняття рішень, а саме: розумова готовність; можливості саморегулювання; готовність нести відповідальність; вміння уявити результати своєї діяльності, відбувається розвиток власне вольової

поведінки; у період переходу від старшого підліткового до юнацького віку складаються специфічні для прогнозування новоутворення, що дозволяє передбачити результати прийнятих рішень. Ухвалення рішення є складним процесом, що потребує цілеспрямованого формування, розвитку певних умінь, необхідних для якісного прийняття рішень. Якість процесу прийняття рішень залежить від когнітивних і особистісних можливостей людини, але не визначається ними повністю. На прийняття рішень впливають суб'єктивні репрезентації ситуацій прийняття рішень і такі особистісні особливості як раціональність, імпульсивність, емоційність і схильність орієнтуватися на інших людей.

При навчанні вмінню приймати рішення необхідним є дотримання певних умов: цілеспрямоване сприяння самостійного прийняття рішень з наданням можливості реального значущого вибору і наявністю великої кількості ситуацій вибору; включення роботи з розвитку вміння приймати рішення в повсякденне життя старшокласників; існування чітко визначеної власної «зони відповідальності»; наявність правил і процедур, які визначають взаємодію в «зоні спільної відповідальності»; передача відповідальності за рішення і його наслідки.

3. В ході емпіричного дослідження встановлено, що більшість ситуацій прийняття рішення у старшокласників пов'язані зі школою і майбутньою професією. Крім того, вони часто приймають рішення в міжстатевих стосунках, в ситуаціях ненормативної поведінки, порушення заборон. У старшокласників в більшості випадків невизначеність зв'язується зі страхом покарання або засудження з боку дорослих або суспільства, а також із загрозою зробити невірний вибір (зокрема, по відношенню до майбутньої професії), рідше – з небезпекою зіпсувати відносини або з погрозою для життя і здоров'я.

Виявлено, що досліджувані старшокласники характеризуються більшою готовністю до ризику (дієвої апробації різних шляхів досягнення мети, готовністю діяти без повного виявлення орієнтирів, активно шукати

нехай малоймовірний, але шанс на успіх), ніж до раціональності (обмірковування підстав своїх рішень і дій на основі розрахунку). Показники імпульсивності за вибіркою зафіксовано в межах середнього рівня, що вказує на схильність діяти за першим спонуканням, під впливом пориву, зовнішніх обставин або емоцій. За шкалою емпатії показники за вибіркою зафіксовано в межах середнього рівня, але при цьому рівень емпатії в дівчин – вище, ніж у юнаків.

Згідно з отриманими даними, дія емоційного фактора при прийнятті рішень характеризується середнім рівнем, при цьому, в дівчат більшою мірою проявляється емоційний фактор при прийнятті рішень, порівняно з юнаками. Емоційний стан суб'єкта у процесі аналізу ситуації і прийняття рішення характеризується, переважно, як негативний, в якому можуть домінувати сумніви щодо можливості знайти найкращий засіб уникнути небезпеки, або прояви надмірної тривоги. Ефективне прийняття рішення здійснюється у стані уважності, зібраності у небезпечній і складній ситуації.

Згідно з отриманими даними, орієнтованість на інших людей при прийнятті рішень характеризується рівнем вищий за середній, причому для юнаків більш характерна орієнтація на інших, порівняно з дівчатами. Очевидно юнакам більшою мірою притаманно уміння критично ставитися до чужих впливів, оцінюючи їх відповідно до своїх поглядів і переконань, проявляти ініціативу.

4. Зіставлення даних, отриманих за допомогою психодіагностичних методик, показало, що раціональність юнаків частіше може бути охарактеризована як холоднокрровна розсудливість, пов'язана з високим рівнем інтелекту. У дівчат же прагнення когнітивно опосередковувати рішення у багатьох випадках поєднується з яскраво вираженими емоційними переживаннями, емпатією і прагненням орієнтуватися на оточуючих людей. Для них більш характерно коливатися, при прийнятті рішень, відмовлятися від ризикованих рішень або дій. Окрім цього, за орієнтованістю на думку інших людей у дівчат частіше стоїть емоційність і емпатія. У молодих людей

– прагнення до самоствердження або бажання уникнути відповідальності, тому вони частіше змінюють рішення, якщо значуща людина з ним не згодна.

Для виявлення чинників, які вірогідно впливають на прийняття рішень старшокласниками в ситуації невизначеності використано множинний регресійний аналіз (кореляційно-регресивний аналіз). За результатами регресійного аналізу встановлено, що на прийняття рішень старшокласниками впливають такі особистісні чинники: раціональність, імпульсивність, емоційність, орієнтованість на інших. В ході дослідження підтверджено гіпотезу про те, що існують особливості прийняття рішень в умовах невизначеності, характерні для старшого шкільного віку; прийняття рішень старшокласниками визначається комплексом психологічних чинників.

Перспективним напрямком розвитку наукової проблематики надалі вбачаємо розробку та апробацію програми з навчання старшокласників ефективному прийняттю рішень в умовах невизначеності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенк Г.Ю., Вильсон Г. Как измерить личность / Пер. с англ. А.Белопольский. Москва: ООО «Когито-Центр», 2005. 223 с.
2. Акофф Р. Искусство решения проблем: Пер. с англ. Москва: Книга по Требованию, 2012. 221 с.
3. Аксиологическая функция философии. Учебное пособие. / Под ред. А.М. Арзамасцева. Магнитогорск : МГТУ, 2004. 119 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва: Аспект Пресс, 2014. 363 с.
5. Балл Г. А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. Москва: Педагогика, 1990. 184 с.
6. Белов М.Т., Рачипа А.В., Самыгин С.И. Специфика управленческих решений в системе управления организацией. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. № 2, 2018, С. 11-17.
7. Большой психологический словарь. 4-е изд. расширенное / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. Москва: АСТ МОСКВА; СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2009. 811 с.
8. Борзова Е.В. Иноязычное личностно-ориентированное образование на старшей ступени средней школы. Дис. докт. ... пед. наук. 13.00.02. СПб, 2008. 315 с.
9. Борисов И.Ю. «Гедонистический риск» и отклоняющееся поведение молодежи. *Психологические проблемы, выявления и коррекции отклоняющегося поведения школьников*. Москва, 1990. С. 54-62.
10. Брунер Дж. Психология познания. М. : Прогресс, 1977. 412 с.
11. Брушлинский А.В. Психология субъекта. Москва: НИР АН, СПб. : Алетейя, 2003. 272 с.

12. Брюхова Н. Г. Влияние самопонимания на принятие решений юношами и девушками : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Астрахань, 2007. 175 с.
13. Волков Б.С. Психология ранней юности : учебное пособие. Москва: ТЦ «Сфера», 2001. 96 с.
14. Выготский Л.С., Лурия А.Р. Этюды по истории поведения. Москва: Педагогика-Пресс, 1993. 224 с.
15. Горбань Г. О. Прийняття управлінських рішень у соціальних системах: соціально-психологічний аспект : монографія. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2012. 347 с.
16. Гусев А.І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2009. 233с.
17. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования : учебное пособие. Москва: Академия, 2004. 281 с.
18. Дементий Л. И., Лейфрид Н. В. Ответственность как детерминанта социальных представлений об успехе и условиях его достижения : *Вестник ОмГУ*, 2012. №3 (65). С. 289–295.
19. Джанис И., Манн Л. Принятие решения. Человеческий фактор. М. : Транспорт, 1986. С.81-104.
20. Дэрнер Д. Логика неудачи. Москва: Смысл, 1997. 243 с.
21. Журавлева Н. П. Формирование инициативности студентов-первокурсников в ситуациях учебно-профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Волгоград, 2006. 205 с.
22. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции СПб. : Питер, 2006, 208 с.
23. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро. Москва: АСТ, 2013. 625 с.

24. Канеман Д., Словик П., Тверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения. Харьков : Гуманитарный центр, 2005. 632 с.
25. Карпов А.В. Основные направления разработки обобщающей психологической концепции принятия решений. *Психологические проблемы принятия решения. Сборник научных трудов*. Выпуск II. / Под ред. проф. А.В.Карпова. Ярославль : Российское психологическое общество. Международная академия психологических наук, 2002. С. 6-37.
26. Карпов А.В. Принятие решения и проблема структурно-функциональной организации психических процессов. *Психологические проблемы принятия решения. Сборник научных трудов*. Выпуск II. / Под ред. проф. А.В. Карпова. Ярославль : Российское психологическое общество. Международная академия психологических наук, 2002. С. 81-94.
27. Карпов А.В. Психология принятия решения в профессиональной деятельности: учебное пособие. Москва: Юрайт, 2019. 155 с.
28. Кацавец Р.С. Вікова психологія: навч.посібник. Київ: Алерта, 2019. 112 с.
29. Климова Е. М. Когнитивные стратегии принятия решения школьниками и их взаимосвязь с успешностью обучения : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Москва, 2008. 150 с.
30. Когнитивная психология : учебник для вузов / Под ред. В.Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. Москва: ПЕР СЭ, 2002. 480 с.
31. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. Москва: Книга по Требованию, 2013. 502 с.
32. Кон И. С. Психология ранней юности: книга для учителя. Москва: Просвещение, 1989. 254 с.
33. Корнилова Т.В. Методологические проблемы психологии принятия решений. *Психологический журнал*. Том 26. 2005. №1. С. 7-17.
34. Корнилова Т.В. Мотивационная регуляция принятия решений. *Вопросы психологии*. 2001. № 6. С. 55-65.

35. Корнилова Т.В. Перспективы динамической парадигмы в психологии выбора. *Психологические исследования*, 2014, 7(36), 2. <http://psystudy.ru>
36. Корнилова Т.В. Принцип неопределенности в психологии выбора и риска. *Психологические исследования*. 2015. Т. 8, № 40. С. 3. URL: <http://psystudy.ru>
37. Корнилова Т.В. Психология неопределенности: единство интеллектуально-личностной регуляции решений и выборов. *Психологический журнал*, 2013, 34(3), С. 89–100.
38. Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений : Учебное пособие для вузов. Москва: Аспект Пресс, 2003. 286 с.
39. Корнилова Т.В., Чумакова М.А., Корнилов С.А., Новикова М.А. Психология неопределенности: единство интеллектуально-личностного потенциала человека. Москва: Смысл, 2010.
40. Корнилова Т В. Опросник I7 – Импульсивность, 7-я версия. Г. Айзенк, С. Айзенк. Москва: Смысл, 2011. 19 с.
41. Кочетков В.В., Скотникова И.Г. Индивидуально-психологические проблемы принятия решения. Москва : Наука, 1993. 143 с.
42. Крайг Г. Психология развития. 9-е изд. СПб. : Питер, 2018. 939 с.
43. Ларичев О. И. Вербальный анализ решений / Под ред. А. Б. Петровского. Москва: Наука, 2006. 181 с.
44. Ларичев О.И. Теория и методы принятия решений, а также хроника событий в волшебных странах. Москва: Логос, 2006. 392 с.
45. Леонтьев Д.А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности. *Психологические исследования*. 2015. Т.8. No40. URL :<http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html>
46. Литвак Б.Г. Разработка управленческого решения. 3-е изд., испр. Москва: Дело, 2002. 392 с.
47. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Директ-Медиа, 2008. 1174 с

48. Лушин П.В. Неопределенность, которую не толерируют. *Теория и практика психотерапии*. 2016. № 5. Том 3. С.2–6.
49. Магазанник В .Д. Структурирование информации человеком при принятии решений. *Психологический журнал*. Том 18. 1997. № 1. С. 90-102.
50. Мазур Е. Н. Особенности принятия решения у школьников средних и старших классов с разной успешностью обучения : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.02. Архангельск, 2010. 146 с.
51. Максименко С.Д. Теория неопределенности. URL : https://sale.aliexpress.ru/ru/_pc/continuation_default.htm?aff_trace_key=ecacb3883aed497a9d9cc29ae0580ef8-1617892468575-01372-mr6wR6CC&ts=1617892468576
52. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении Москва: Директмедиа Паблицинг, 2014. 392 с
53. Медведева Т.И., Большакова С.П., Зинченко О.О., Ениколопова Е.В. Принятие основанных на эмоциях решений в ситуации неопределенности. *Психологические исследования*. 2015. Т. 8, № 43. С. 10. URL: <http://psystudy.ru>
54. Мишанкина Н.А. Зависимость способа жизненного самоопределения студентов от особенностей ориентировочной основы принятия решений : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Сургут, 2005. 142 с.
55. Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены). Киев: Освита Украины, 2007. 388 с.
56. Моросанова В. И., Аронова Е. А. Самосознание и саморегуляция поведения. Москва: Институт психологии РАН, 2007. 214 с.
57. Моросанова В. И. Индивидуальные особенности осознанной саморегуляции произвольной активности человека. *Вестник Московского университета*. Серия 14. Психология. 2010. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/individualnye-osobennosti-osoznannoy-samoregulyatsii-proizvolnoy-aktivnosti-cheloveka> (дата обращения: 17.04.2021).

58. Муздыбаев К. Психология ответственности : 2-е издание, Москва: URSS, 2010. 248 с.
59. Муртазина И. Р. Психологические факторы жизненного выбора в ситуации принятия решения о переезде в другой город (на примере поступления в иногородний вуз) : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Санкт-Петербург, 2017. 241 с.
60. Науман Э. Принять решение – но как? Москва: Мир, 1987. 198 с.
61. Общение и формирование личности школьника / Под ред. А.А. Бодалева, Р.Л. Кричевского. Москва: Педагогика, 1987. 152 с.
62. Патинок О. П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутнього фахівця соціальної сфери: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота, 2016. Вип. 2. С. 176-179.
63. Перегончук Н.В. Ситуація невизначеності перехідного періоду розвитку суспільства як психологічна умова формування професійної компетентності майбутнього психолога. *ScienceRise*. 2016. No3/1 (20). С.41–45.
64. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности : учеб. пособие для вузов. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 509 с.
65. Пиаже Ж. Психология интеллекта. СПб. : Питер, 2003. 192 с.
66. Плотников С.Г. Диагностика личностных свойств старшеклассников, опосредствующих процесс принятия решений. Николаев: НИПКиПРО, 2005 135 с.
67. Помиткіна Л. В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень : монографія. Київ: Кафедра, 2013. 381с.
68. Практическая психология: Учебник. Под ред. д-ра психол. наук, проф., акад. БПА М. К. Тутушкиной. 4-е изд., перераб., доп. СПб. : Дидактика Плюс, 2001. 368 с.

69. Прядеин В.П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Екатеринбург, 1999. 299 с.
70. Психологические проблемы принятия решения: / Под ред. проф. А.В. Карпова. Ярославль : Яросл. гос. ун-т., 2001. 92 с.
71. Психология современного подростка / Под ред. проф. Л.А. Регуш. СПб: Речь, 2005. 400 с.
72. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. СПб., Речь, 2003. 352 с.
73. Редько В. В. Психологічні механізми прийняття рішень у побутовій діяльності : Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2003. 20 с.
74. Розанова В.А. Психология управления. Учебное пособие. Издание 5-е, переработанное и дополненное. Москва: Альфа-Пресс. 2007. 384 с.
75. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии : Пер. с англ. Москва: Аспект Пресс, 2001. 430 с.
76. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер 2015. 705 с.
77. Румянцева А. В. Особенности принятия решений старшеклассниками в ситуациях риска : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Санкт-Петербург, 2008. 226 с.
78. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. 3-тє видання, перероблене, доповнене. Киев: ВЦ Академія, 2017. 384 с.
79. Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и в науке о поведении. *Вехи экономической мысли Т.2. Теория фирмы* / Под ред. В. М. Гальперина. СПб. : Экономическая школа, 2000. С.54-72.
80. Семичева Н. В. Когнитивно-стилевая детерминация принятия решений : дисс. ... канд психол. наук : 19.00.01. Курск, 2010. 275 с.
81. Сергеевкова О.П. Вікова психологія. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 376 с.

82. Скитяева И.М. Рефлексивные стратегии в организации процессов принятия решения. *Психологические проблемы принятия решения. Сборник научных трудов*. Выпуск II. / Под ред. проф. А.В. Карпова. Ярославль: Российское психологическое общество. Международная академия психологических наук, 2002. С. 66-80.
83. Скороходова Н.Ю. Психологическое обеспечение деятельности учителя по развитию школьников как субъектов учения: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.03. Тверь, 2002. 313 с.
84. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.
85. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Психология развития человека: Развитие субъективной ре-альности в онтогенезе : Учебное пособие. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2013. 400 с.
86. Соколова Е.Т. Клиническая психология утраты Я. Москва:Смысл, 2015. 895 с.
87. Сорина Г.В. Принятие решения как интеллектуальная деятельность. Монография. 2-е изд. Москва: Канон +, Реабилитация, 2009. 272 с.
88. Тихомиров, О. К. Психология мышления : учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению и специальностям психологии. Москва: Академия, 2005. 287с.
89. Франкл В. Человек в поисках смысла: перевод с английского и немецкого. Москва: Биг-Пресс, 2012. 204 с.
90. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. Спб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. 704 с.
91. Хілько С.О. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів. Актуальні проблеми психології. Том I. Випуск 45. 2016. С. 144-150.
92. Человек в условиях неопределенности : сборник научных трудов в 2-х т. / Под общей и научной редакцией д.ф.н. Е.В. Бакшутовой, д.п.н.

О.В. Юсуповой, к.псих.н. Е.Ю. Двойниковой. –Т. 2. –Самара: Самар. гос. техн. ун-т, 2018. 247с.

93. Шумилин Е.А. Психологическая: характеристика личности старшеклассника. *Вопросы психологии*, 1982. № 5. С. 72-79.

94. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. Проблемы возрастной педагогической психологии. Москва: Международная педагогическая академия, 1995. 219 с.

95. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва: Флинта : МПСИ : Прогресс, 2006. 352 с.

96. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва: Класс, 2015. 576 с.

97. Alberts A., Elkind D. and Ginsberg S. The Personal Fable and Risk-Taking in Early Adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 2007. V. 36. № 1. P. 71-76.

98. Alexander C. S., Young J. Kim, Margaret Ensminger, Karin E. Johnson, B. Jill Smith and Lawrence J. Dolan. A measure of risk taking for young adolescents: Reliability and validity assessments. *Journal of Youth and Adolescence*, 1990, V. 19. № 6. P. 559-569.

99. Berg N. and Gigerenzer G. Psychology Implies Paternalism? Bounded Rationality may Reduce the Rationale to Regulate Risk-Taking. *Social Choice and Welfare*, 2007. V. 28. № 2. P. 337-359.

100. Betsch T., Funke J., Plessner H.: Denken – Urteilen Entscheiden Problemlösen. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg 2011, ISBN 978-3-642-12473-0

101. Eysenk S.B.G., Pearson P.G., Easting G. & Allsop J.F. Age norms for impulsiveness, venturesomeness and empathy in adults. *Personality and Individual Differences*, 1985. Voll. 6. N. 5. P.613-619.

102. Gigerenzer G. Heuristic Decision Making. *Annual Review of Psychology*. Vol. 62:451-482 (Volume publication date January 2011) <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120709-145346>

103. Grenier S., Barrette A.M., Ladouceur R. Intolerance of uncertainty and intolerance of ambiguity: similarities and differences. *Personality and Individual Differences*, 2005, 39(3), 593–600.
104. Janis I.L., Mann L. Decision making: A psychological analysis of conflict, choice and commitment. N.Y. : Free Press, 1977. 312 p.
105. Kahneman, D., Lovallo, D. Sibony, O. Before You Make That Big Decision ... *Harvard Business Review*, 2011, 89(6), P. 50-60.
106. Kahneman, D., Rosenfield, A.M., Gandhi, L., Blaser, T. Reducing Noise in Decision Making. *Harvard Business Review*, 2016. 94(12), P. 18-18.
107. Klein G.A. Sources of power: How people make decisions. Boston : The MIT Press, 2017. 260 p.
108. Larichev O. I., Olson D. L. Multiple criteria analysis in strategic siting problems. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2001. 226 p.
109. Larichev O., Moshkovich H. Verbal Decision Analysis for Unstructured Problems. Boston : Kluwer Academic Publishers, 1997. 272 p.
110. McGraw, A.P., Larsen, J.T., Kahneman, D. Comparing Gains and Losses. *Psychological Science*, 2010. 21(10), P. 1438-1445.
111. Pomytkina L.V. Decision-making in stressful cognitive conditions as a psychological problem. *PROCEEDINGS The sixth world congress «AVIATION IN the XXI-st CENTURY», «Safety in Aviation and Space Technologies», September 23-25, 2014, Volume 3, Kyiv, 2014. pp. 9.191-9.194.*
112. Problemlösen, Kreativität und menschliche Intelligenz II Kognitive Psychologie. Berlin. Springer Heidelberg, 2005.
113. Wilks J. The relative importance of parents and friends in adolescent decision making. *Journal of Youth and Adolescence*, 1986. V. 15. №4. P. 323-334.